

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
HENRIK SAUGMANDSGAARD ØE
της 28ης Ιανουαρίου 2021¹

Υπόθεση C-742/19

**B. K.
κατά**

Republika Slovenija (Ministrstvo za obrambo)

[αίτηση του Vrhovno sodišče Republike Slovenije
(Ανωτάτου Δικαστηρίου της Δημοκρατίας της Σλοβενίας)
για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Προδικαστική παραπομπή – Προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων – Οργάνωση του χρόνου εργασίας – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – Πεδίο εφαρμογής – Άρθρο 1, παράγραφος 3 – Οδηγία 89/391/ΕΟΚ – Άρθρο 2, παράγραφοι 1 και 2 – Δυνατότητα εφαρμογής στα μέλη των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών – Οδηγία 2003/88/ΕΚ – Άρθρο 2, σημείο 1 – Έννοια του “χρόνου εργασίας” – Δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων»

I. Εισαγωγή

1. Με την παρούσα αίτηση προδικαστικής αποφάσεως, το Vrhovno sodišče Republike Slovenije (Ανώτατο Δικαστήριο της Δημοκρατίας της Σλοβενίας) υπέβαλε στο Δικαστήριο δύο προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν την ερμηνεία της οδηγίας 2003/88/ΕΚ σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας².
2. Τα ερωτήματα αυτά εντάσσονται στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ του B. K., πρώην υπαξιωματικού των σλοβενικών ενόπλων δυνάμεων, και της Δημοκρατίας της Σλοβενίας (Υπουργείο Άμυνας), πρώην εργοδότη του, όσον αφορά την αμοιβή που πρέπει να του καταβληθεί σε αντάλλαγμα για τη δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων που ασκούσε τακτικά κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του.
3. Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν τα πρόσωπα που ασκούν στρατιωτικά καθήκοντα στις ένοπλες δυνάμεις των κρατών μελών (στο εξής: στρατιωτικοί ή μέλη των ενόπλων δυνάμεων) εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88 και αν, κατά συνέπεια, ο χρόνος εργασίας τους πρέπει να υπολογίζεται,

¹ Γλώσσα του πρωτοτύπου: η γαλλική.

² Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003 (ΕΕ 2003, L 299, σ. 9).

οργανώνεται και περιορίζεται σύμφωνα με τις απαιτήσεις της εν λόγω οδηγίας, μεταξύ άλλων, και κατά τη διάρκεια μιας τέτοιας δραστηριότητας επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων.

4. Η οδηγία 2003/88 έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς νομολογίας του Δικαστηρίου. Ωστόσο, τα ερωτήματα που τίθενται στην προκειμένη υπόθεση είναι καινοφανή και εξαιρετικά ευαίσθητα. Πράγματι, το ζήτημα της οργανώσεως του χρόνου εργασίας των στρατιωτικών άπτεται της λειτουργίας των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών, θεσμών που συχνά θεωρούνται από τα κράτη μέλη ως ο «ακρογωνιαίος λίθος» της κυριαρχίας τους και των οποίων η οργάνωση εμπίπτει, κατ' αρχήν, στην αποκλειστική αρμοδιότητα εκάστου εξ αυτών. Επιπλέον, υπάρχει η ανησυχία ότι η εφαρμογή της οδηγίας αυτής στους στρατιωτικούς θα επηρεάσει, στην πράξη, αρνητικά την επιχειρησιακή ικανότητα των ενόπλων δυνάμεων.

5. Επομένως, η υπό κρίση υπόθεση θα φέρει το Δικαστήριο αντιμέτωπο με ζητήματα σχετικά με τις ένοπλες δυνάμεις, χώρο με τον οποίο είχε σπάνια την ευκαιρία να ασχοληθεί. Η δυσκολία έγκειται στην εξεύρεση «δίκαιης ισορροπίας» μεταξύ, αφενός, των δικαιωμάτων των στρατιωτικών, ως εργαζομένων, στην υγεία και την ασφάλεια κατά την εργασία, συμπεριλαμβανομένου του περιορισμού του χρόνου εργασίας, και, αφετέρου, του συμφέροντος των κρατών μελών για την ομαλή λειτουργία των ενόπλων δυνάμεών τους, η οποία είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση της εθνικής τους ασφάλειας.

6. Με τις προτάσεις μου, θα καλέσω το Δικαστήριο να αποφανθεί, προκειμένου να διασφαλίσει την ισορροπία αυτή, ότι οι στρατιωτικοί εμπίπτουν, κατ' αρχήν, στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2003/88. Ωστόσο, αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής των διατάξεών της, όταν ασκούν ορισμένες «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων, υπό τις προϋποθέσεις που θα αναλύσω λεπτομερώς. Θα εξηγήσω, επίσης, τον λόγο για τον οποίο μια δραστηριότητα όπως η επιφυλακή για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων δεν ανήκει, κατ' αρχήν, στις ως άνω «ειδικές δραστηριότητες».

II. Το νομικό πλαίσιο

A. Το δίκαιο της Ένωσης

1. Η οδηγία 89/391/ΕΟΚ

7. Το άρθρο 2 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ, σχετικά με την εφαρμογή μέτρων για την προώθηση της βελτίωσης της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων κατά την εργασία³, προβλέπει τα εξής:

«1. Η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται σε όλους τους δημόσιους ή ιδιωτικούς τομείς δραστηριοτήτων (βιομηχανικές, γεωργικές, εμπορικές, διοικητικές, εκπαιδευτικές, πολιτιστικές δραστηριότητες, δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών, αναψυχής κλπ.).

2. Η παρούσα οδηγία δεν εφαρμόζεται όταν δεν το επιτρέπουν εγγενείς ιδιαιτερότητες ορισμένων δραστηριοτήτων του δημόσιου τομέα, π.χ. στις ένοπλες δυνάμεις ή στην αστυνομία, ή ορισμένων συγκεκριμένων δραστηριοτήτων στις υπηρεσίες πολιτικής άμυνας.

³ Οδηγία του Συμβουλίου της 12ης Ιουνίου 1989 (ΕΕ 1989, L 183, σ. 1).

Στην περίπτωση αυτή, πρέπει να εξασφαλίζεται, όσον αυτό είναι δυνατόν, η ασφάλεια και η υγεία των εργαζομένων, έχοντας υπόψη τους στόχους της παρούσας οδηγίας.»

2. Η οδηγία 2003/88

8. Το άρθρο 1 της οδηγίας 2003/88 ορίζει στην παράγραφο 3 τα εξής:

«Η παρούσα οδηγία εφαρμόζεται σε όλους τους ιδιωτικούς ή δημόσιους τομείς δραστηριοτήτων, κατά την έννοια του άρθρου 2 της οδηγίας [89/391], με την επιφύλαξη των άρθρων 14, 17, 18 και 19 της παρούσας οδηγίας.

Η παρούσα οδηγία δεν εφαρμόζεται στους ναυτικούς, όπως ορίζεται στην οδηγία 1999/63/ΕΚ⁴, με την επιφύλαξη του άρθρου 2 παράγραφος 8 της παρούσας οδηγίας.»

9. Το άρθρο 2 της οδηγίας αυτής προβλέπει τα εξής:

«Κατά την έννοια της παρούσας οδηγίας, νοούνται ως:

1. “χρόνος εργασίας”: κάθε περίοδος κατά τη διάρκεια της οποίας ο εργαζόμενος ευρίσκεται στην εργασία, στη διάθεση του εργοδότη, και ασκεί τη δραστηριότητα ή τα καθήκοντά του, σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες ή/και πρακτικές·

[...].»

B. Το σλοβενικό δίκαιο

10. Το άρθρο 142 του Zakon o delovnih razmerjih (νόμου περί σχέσεων εργασίας) (Uradni list RS, αριθ. 21/2013) ορίζει στις παραγράφους 1 και 2:

«(1) Ο χρόνος εργασίας περιλαμβάνει τον χρόνο πραγματικής εργασίας και τον χρόνο αναπαύσεως σύμφωνα με το άρθρο 154 του παρόντος νόμου, όπως επίσης τον χρόνο που αντιστοιχεί στις δικαιολογημένες απουσίες από την εργασία βάσει του νόμου και της συλλογικής συμβάσεως ή βάσει πράξεως γενικής εφαρμογής.

(2) Συνιστά χρόνο πραγματικής εργασίας το σύνολο του χρόνου κατά τον οποίο ο εργαζόμενος παρέχει εργασία, ήτοι ο χρόνος κατά τον οποίο βρίσκεται στη διάθεση του εργοδότη και εκπληρώνει τις επαγγελματικές του υποχρεώσεις βάσει της συμβάσεως εργασίας».

11. Το άρθρο 23 του Zakon o sistemu plač v javnem sektorju (νόμου σχετικά με το καθεστώς των αποδοχών στον δημόσιο τομέα) (Uradni list RS, αριθ. 56/02 επ.) ορίζει ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που υπηρετούν στις σλοβενικές ένοπλες δυνάμεις, δικαιούνται, μεταξύ άλλων, την προβλεπόμενη στο άρθρο 32, παράγραφος 3, του νόμου αυτού αποζημίωση για την εργασία που παρέχεται σε λιγότερο ευνοϊκό ωράριο. Η τελευταία αυτή διάταξη ορίζει ότι και οι δημόσιοι υπάλληλοι δικαιούνται επίσης αποζημίωση για τις περιόδους ετοιμότητας. Η παράγραφος 5 του εν λόγω άρθρου προβλέπει ότι το ποσό της αποζημιώσεως ετοιμότητας καθορίζεται από τη συλλογική σύμβαση για τον δημόσιο τομέα.

⁴ Οδηγία του Συμβουλίου, της 21ης Ιουνίου 1999, σχετικά με τη συμφωνία για την οργάνωση του χρόνου εργασίας των ναυτικών, που σύναψαν η ένωση εφοπλιστών της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (ECSA) και η ομοσπονδία των ενώσεων εργαζομένων στις μεταφορές, στην Ευρωπαϊκή Ένωση (FST) (ΕΕ 1999, L 167, σ. 33).

12. Το άρθρο 46 της Kolektivna pogodba za javni sektor (συλλογικής σύμβασης εργασίας για τον δημόσιο τομέα), όπως ίσχυε κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών της κύριας δίκης (Uradni list RS, αριθ. 57/2008 επ.), ορίζει ότι «[ο]ι δημόσιοι υπάλληλοι δικαιούνται αποζημίωση για τις περιόδους ετοιμότητας ίση με το 20 % του βασικού ωρομισθίου. Οι περίοδοι ετοιμότητας δεν υπολογίζονται ως χρόνος εργασίας για τους δημόσιους υπαλλήλους».

13. Η αιτιολογική έκθεση που συνοδεύει την εν λόγω συλλογική σύμβαση (Uradni list RS, αριθ. 112-4869/2008) αναφέρει ότι «[η] ετοιμότητα προς εργασία σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει δυνατότητα συνεχούς επικοινωνίας με τον δημόσιο υπάλληλο, προκειμένου να μπορεί να μεταβεί στην εργασία του εκτός του ωραρίου εργασίας. Η εντολή για την ετοιμότητα πρέπει να δίνεται γραπτώς. Το ποσό της αποζημίωσης ετοιμότητας είναι το ίδιο, ανεξάρτητα από το αν ο δημόσιος υπάλληλος τίθεται σε ετοιμότητα κατά την ημέρα, τη νύχτα, τις εργάσιμες ημέρες, τις Κυριακές ή τις αργίες».

14. Ο Zakon o obrambi (νόμος περί άμυνας) (Uradni list RS, αριθ. 92/94 επ.) ρυθμίζει, μεταξύ άλλων, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των εργαζομένων οι οποίοι ασκούν την επαγγελματική τους δραστηριότητα στον τομέα της άμυνας⁵. Το άρθρο 96 του νόμου αυτού προβλέπει στην παράγραφο 1 ότι ο εργαζόμενος που ασκεί επαγγελματική δραστηριότητα στον τομέα της άμυνας υποχρεούται, μετά από προηγούμενη απόφαση ιεραρχικώς προϊσταμένου και λόγω υπηρεσιακών αναγκών, να ασκεί τα καθήκοντά του υπό ιδιαίτερες συνθήκες εργασίας. Η παράγραφος 2 του άρθρου αυτού ορίζει ως ιδιαίτερες συνθήκες εργασίας την επαγγελματική δραστηριότητα που ασκείται σε λιγότερο ευνοϊκή για τον εργαζόμενο περίοδο εργασίας, καθώς και την επαγγελματική δραστηριότητα υπό λιγότερο ευνοϊκές συνθήκες εργασίας ή τη δραστηριότητα που συνεπάγεται περαιτέρω επιβαρύνσεις, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η ετοιμότητα προς εργασία ή η δυνατότητα συνεχούς επικοινωνίας με τον εργαζόμενο και η δραστηριότητα επιφυλακής. Η παράγραφος 3 του εν λόγω άρθρου ορίζει ότι, εάν ο εργαζόμενος παρέχει εργασία κατά την περίοδο ετοιμότητας, ο χρόνος πραγματικής εργασίας θεωρείται ως επέκταση του χρόνου εργασίας, εάν δεν ορίζεται διαφορετικά στον νόμο αυτόν.

15. Το άρθρο 97^ε του νόμου περί άμυνας προβλέπει στην παράγραφο 1 ότι χρόνος ετοιμότητας είναι ο χρόνος κατά τον οποίο ο εργαζόμενος που ασκεί επαγγελματική δραστηριότητα στον τομέα της άμυνας πρέπει να παραμένει στον τόπο εργασίας, σε καθορισμένο τόπο ή κατ' οίκον, όντας έτοιμος να αναλάβει εργασία. Η παράγραφος 2 του άρθρου αυτού ορίζει ότι ο χρόνος ετοιμότητας προς εργασία δεν υπολογίζεται στον αριθμό των εβδομαδιαίων ή μηνιαίων ωρών εργασίας. Στην περίπτωση που ο εργαζόμενος πρέπει, κατά την περίοδο ετοιμότητας, να εργαστεί πραγματικά, οι εν λόγω ώρες πραγματικής εργασίας συνυπολογίζονται στον αριθμό των εβδομαδιαίων ή μηνιαίων ωρών εργασίας. Η παράγραφος 3 του εν λόγω άρθρου ορίζει ότι ο Υπουργός καθορίζει τις περιπτώσεις και τους τρόπους εφαρμογής της ετοιμότητας στον χώρο εργασίας, σε καθορισμένο τόπο ή κατ' οίκον. Οι περιπτώσεις και οι τεχνικές λεπτομέρειες εφαρμογής της ετοιμότητας στις ένοπλες δυνάμεις καθορίζονται από τον Αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Άμυνας. Η παράγραφος 4 του ίδιου άρθρου προβλέπει ότι η ετοιμότητα προς εργασία σε καθορισμένο τόπο εξομοιώνεται με την ετοιμότητα προς εργασία στον τόπο εργασίας.

16. Το άρθρο 97^ζ του νόμου περί άμυνας ορίζει στην παράγραφο 1 ότι οι υπηρεσίες επιφυλακής διαρκούν, κατά κανόνα, 24 συναπτές ώρες. Η παράγραφος 2 του άρθρου αυτού ορίζει ότι οι στρατιωτικοί που παρέχουν υπηρεσία επιφυλακής θεωρούνται ως εργαζόμενοι με διακεκομμένο

⁵ Το άρθρο 5 του νόμου αυτού ορίζει ότι «ο εργαζόμενος που ασκεί επαγγελματική δραστηριότητα στον τομέα της άμυνας» είναι, βάσει του νόμου, ο στρατιωτικός, ο πολιτικός υπάλληλος των ενόπλων δυνάμεων και κάθε άλλο πρόσωπο που ασκεί ειδικά καθήκοντα διοικητικής ή τεχνικής φύσεως στο υπουργείο (σημείο 14α του άρθρου αυτού). Στο πλαίσιο αυτό, ο «στρατιωτικός» είναι το πρόσωπο που ασκεί στρατιωτικά καθήκοντα (σημείο 14 του εν λόγω άρθρου).

ωράριο. Ο χρόνος κατά τον οποίο δεν ασκούν καμία πραγματική επαγγελματική δραστηριότητα δεν συνυπολογίζεται στον χρόνο εργασίας, αλλά θεωρείται ως χρόνος ετοιμότητας στον τόπο εργασίας. Η ημερήσια ενεργή άσκηση καθηκόντων κατά τη διάρκεια της επιφυλακής δεν μπορεί να υπερβαίνει τις δώδεκα ώρες. Η παράγραφος 3 του εν λόγω άρθρου προβλέπει ότι, σε περίπτωση έκτακτης ανάγκης ή προκειμένου να ολοκληρωθεί ήδη αρξαμένη δραστηριότητα, ο χρόνος εργασίας των στρατιωτικών μπορεί κατ' εξαίρεση να παρατείνεται, σε μια τέτοια περίπτωση, ωστόσο, οι ώρες εργασίας που πραγματοποιήθηκαν πέραν των δώδεκα ωρών εργασίας θεωρούνται ώρες υπερωριακής απασχόλησης. Η παράγραφος 4 του ίδιου άρθρου ορίζει ότι η υπηρεσία επιφυλακής μπορεί να διαρκεί έως και επτά συναπτές ημέρες κατ' ανώτατο όριο. Οι στρατιωτικοί δικαιούνται διαλείμματα για ανάπαυση στον τόπο εκτέλεσης της υπηρεσίας επιφυλακής, κατά τρόπον ώστε δώδεκα ώρες να θεωρούνται ως κανονικός χρόνος εργασίας και οι δώδεκα ώρες που υπολείπονται να θεωρούνται, αντιθέτως, ως περίοδος ετοιμότητας προς εργασία.

III. Η διαφορά της κύριας δίκης, τα προδικαστικά ερωτήματα και η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου

17. Ως υπαξιωματικός των σλοβενικών ενόπλων δυνάμεων, ο Β. Κ. εκτελούσε στο στρατόπεδο του Slovenska Bistrica (Σλοβενία), όπου είχε τοποθετηθεί, μία εβδομάδα τον μήνα υπηρεσία επιφυλακής που διαρκούσε 24 ώρες όλες τις ημέρες της εβδομάδας, συμπεριλαμβανομένων του Σαββάτου και της Κυριακής. Ο Β. Κ. έπρεπε, κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, να είναι διαθέσιμος και να είναι συνεχώς παρών στο στρατόπεδο. Σε περίπτωση απροειδοποίητης απίστευτης της στρατιωτικής αστυνομίας, επιθεώρησης ή εφόδου, ήταν υποχρεωμένος να κάνει σχετική μνεία στην οικεία κατάσταση υπηρεσίας και να εκπληρώσει τα καθήκοντα που του ανέθεταν οι ανώτεροί του.

18. Για τη δραστηριότητα αυτή, η Δημοκρατία της Σλοβενίας (Υπουργείο Άμυνας) υπολόγισε, ως χρόνο εργασίας, οκτώ ώρες ανά ημέρα υπηρεσίας επιφυλακής και κατέβαλε στον Β. Κ. τις κανονικές αποδοχές για τις εν λόγω οκτώ ώρες. Οι ώρες που υπολείπονταν δεν θεωρήθηκαν ως χρόνος εργασίας, αλλά ως περίοδος επιφυλακής στον χώρο εργασίας. Ο ενδιαφερόμενος έλαβε, για τις ώρες αυτές, αποζημίωση ετοιμότητας ίση με το 20 % του βασικού του μισθού.

19. Ο Β. Κ. άσκησε αγωγή ενώπιον του Delovno in socialno sodišče v Ljubljani (δικαστήριο εργατικών και κοινωνικοασφαλιστικών διαφορών Λιουμπλιάνας, Σλοβενία) κατά της Δημοκρατίας της Σλοβενίας (Υπουργείο Άμυνας), με την οποία ζήτησε να αμειφθούν ως ώρες υπερωριακής εργασίας οι ώρες επιφυλακής που πραγματοποίησε στο πλαίσιο της υπηρεσίας επιφυλακής κατά την περίοδο μεταξύ Φεβρουαρίου 2014 και Ιουλίου 2015⁶. Ο ενδιαφερόμενος υποστηρίζει ότι, σύμφωνα με την οδηγία 2003/88, οι ώρες αυτές θα έπρεπε να συνυπολογίζονται στο σύνολό τους στον χρόνο εργασίας και να αμείβονται αναλόγως, δοθέντος ότι όφειλε να είναι παρών ανά πάσα στιγμή στον τόπο εργασίας του ή στο στρατόπεδο, ευρισκόμενος στη διάθεση του εργοδότη του και μακριά από τον τόπο κατοικίας του και την οικογένειά του.

20. Με απόφαση της 26ης Σεπτεμβρίου 2016, το Delovno in socialno sodišče v Ljubljani (δικαστήριο εργατικών και κοινωνικοασφαλιστικών διαφορών Λιουμπλιάνας) απέρριψε την αγωγή του Β. Κ. Κατά το δικαστήριο αυτό, η Δημοκρατία της Σλοβενίας (Υπουργείο Άμυνας) είχε υπολογίσει τις αποδοχές του ενδιαφερομένου σύμφωνα με τον νόμο περί άμυνας, κατά τον

⁶ Συγκεκριμένα, ο Β. Κ. διεκδικεί τη διαφορά μεταξύ της καταβληθείσας αποζημίωσης επιφυλακής (ήτοι, υπενθυμίζω, ποσοστό 20 % του βασικού ωρομισθίου) και της αξίας των υπερωριών (ήτοι, ποσοστό 130 % του βασικού ωρομισθίου).

οποίο η ετοιμότητα στον τόπο εργασίας ή σε καθορισμένο τόπο δεν συνιστά στο σύνολό της χρόνο εργασίας. Συνεπώς, ο Β. Κ. δικαιούνται για τις επίδικες ώρες μόνον την αποζημίωση ετοιμότητας που του καταβλήθηκε.

21. Ο Β. Κ. άσκησε έφεση ενώπιον του Višje delovno in socialno sodišče v Ljubljani (εφετείου εργατικών και κοινωνικοασφαλιστικών διαφορών Λιουμπλιάνας, Σλοβενία). Με απόφαση της 4ης Μαΐου 2017, το δικαστήριο αυτό απέρριψε την έφεση του ενδιαφερομένου και επικύρωσε την απόφαση του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου. Το εφετείο έκρινε, μεταξύ άλλων, ότι ο νόμος περί άμυνας δεν αντιβαίνει στην οδηγία 2003/88, καθώς, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, οι δύο αυτές οδηγίες δεν τυγχάνουν εφαρμογής, όταν εγγενείς ιδιαιτερότητες ορισμένων ειδικών δραστηριοτήτων της δημόσιας διοικήσεως, ιδίως των ενόπλων δυνάμεων, δεν επιτρέπουν την εφαρμογή αυτή, όπως στην περίπτωση της υπηρεσίας στις σλοβενικές ένοπλες δυνάμεις.

22. Εν συνεχεία, ο Β. Κ. άσκησε αίτηση αναιρέσεως κατά της αποφάσεως του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου ενώπιον του Vrhnovo sodišče Republike Slovenije (Ανωτάτου Δικαστηρίου της Δημοκρατίας της Σλοβενίας). Στο ως άνω πλαίσιο, το δικαστήριο αυτό αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

- «1) Έχει εφαρμογή το άρθρο 2 της [οδηγίας 2003/88] στους εργαζομένους που δραστηριοποιούνται στον τομέα της άμυνας και στο στρατιωτικό προσωπικό που εκτελεί υπηρεσία επιφυλακής σε καιρό ειρήνης;
- 2) Αντιτίθεται η διάταξη του άρθρου 2 της οδηγίας [2003/88] σε εθνική ρύθμιση, σύμφωνα με την οποία δεν συνυπολογίζεται στον χρόνο εργασίας ο χρόνος ετοιμότητας στον τόπο εργασίας ή σε καθορισμένο τόπο (αλλά όχι κατ' οίκον) των εργαζομένων που δραστηριοποιούνται στον τομέα της άμυνας και ο χρόνος παρουσίας του στρατιωτικού προσωπικού που εργάζεται στον τομέα της άμυνας κατά τη διάρκεια υπηρεσίας επιφυλακής, όταν το εν λόγω στρατιωτικό προσωπικό δεν ασκεί καμία πραγματική δραστηριότητα, πλην όμως υποχρεούται να είναι φυσικά παρόν στο στρατόπεδο;»

23. Η από 10 Σεπτεμβρίου 2019 αίτηση προδικαστικής αποφάσεως περιήλθε στο Δικαστήριο στις 10 Οκτωβρίου του ίδιου έτους. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν στο Δικαστήριο η Σλοβενική⁷, η Γερμανική και η Γαλλική Κυβέρνηση, καθώς και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Οι ίδιοι μετέχοντες στη διαδικασία, καθώς και η Ισπανική Κυβέρνηση, εκπροσωπήθηκαν κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση της 21ης Σεπτεμβρίου 2020.

⁷ Στη συνέχεια των προτάσεών μου, θα αναφέρω ως «Σλοβενική Κυβέρνηση» τόσο τη Δημοκρατία της Σλοβενίας όσο και το Υπουργείο Άμυνας, που εκπροσωπήθηκαν από κοινού ενώπιον του Δικαστηρίου.

IV. Ανάλυση

24. Πρέπει να υπομνησθεί, ευθύς εξαρχής, ότι η οδηγία 2003/88⁸ θεσπίζει μια σειρά από «ελάχιστες απαιτήσεις»⁹ στον τομέα της οργάνωσης του χρόνου εργασίας. Βάσει της οδηγίας αυτής, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να θεσπίσουν τα αναγκαία μέτρα ώστε «κάθε εργαζόμενος» να διαθέτει ανά εικοσιτετράωρο, μεταξύ άλλων, *περίοδο ανάπαυσης* ελάχιστης διάρκειας έντεκα συναπτών ωρών (άρθρο 3), *χρόνο διαλείμματος* όταν ο χρόνος ημερήσιας εργασίας υπερβαίνει τις έξι ώρες (άρθρο 4), *ελάχιστη περίοδο εβδομαδιαίας συνεχούς ανάπαυσης* 24 ωρών, σε κάθε περίοδο επτά ημερών, στις οποίες προστίθενται οι έντεκα ώρες ημερήσιας ανάπαυσης (άρθρο 5), *μέγιστη εβδομαδιαία διάρκεια εργασίας* 48 ωρών, συμπεριλαμβανομένων των υπερωριών (άρθρο 6), καθώς και ετήσια άδεια μετ' αποδοχών τουλάχιστον τεσσάρων εβδομάδων (άρθρο 7). Η εν λόγω οδηγία περιλαμβάνει, επίσης, κανόνες σχετικά με τη διάρκεια και τις συνθήκες νυχτερινής εργασίας και της εργασίας κατά βάρδιες καθώς και σχετικά με τον ρυθμό εργασίας¹⁰.

25. Οι «απαιτήσεις» αυτές έχουν ως κύριο σκοπό την προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων¹¹. Σκοπός τους, ιδίως, είναι να εξασφαλίσουν ότι οι εργαζόμενοι έχουν επαρκή περίοδο ανάπαυσης για να ανακάμψουν από την κόπωση που προκαλείται από την εργασία τους. Συμβάλλουν, με τον τρόπο αυτό, στην πρόληψη του κινδύνου αυτοτραυματισμού ή τραυματισμού των συναδέλφων τους ή τρίτων από αβλεψία, ως αποτέλεσμα της κοπώσεως αυτής, και εν γένει στην αποφυγή της βλάβης της υγείας τους από την εργασία αυτή, βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα¹². Η οδηγία 2003/88 συγκεκριμενοποιεί, κατά τούτο, τις γενικές αρχές που είχαν καθιερωθεί από την οδηγία 89/391, η οποία συνιστά την «οδηγία-πλαίσιο» στον τομέα της υγείας και της ασφάλειας στον χώρο εργασίας. Επιπλέον, οι κανόνες της οδηγίας 2003/88 επιφυλάσσουν στους εργαζομένους περίοδο αναψυχής καθώς και ψυχαγωγίας, εξασφαλίζοντας ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής¹³.

26. Κατά συνέπεια, οι εν λόγω «απαιτήσεις» επιβάλλουν περιορισμούς οικονομικής και πρακτικής φύσεως στους εργοδότες, στους οποίους περιλαμβάνονται και τα κράτη μέλη όταν έχουν την ιδιότητα του εργοδότη. Ειδικότερα, εξ αυτού του λόγου γίνεται πολυπλοκότερη η λειτουργία βασικών δημόσιων υπηρεσιών, οι οποίες έχουν ως σκοπό να υπηρετούν το γενικό συμφέρον και υπόκεινται, ως εκ τούτου, στην υποχρέωση αδιάλειπτης λειτουργίας. Πράγματι, η αδιάλειπτη λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας εξαρτάται από τη διάθεση στις υπηρεσίες αυτές επαρκούς ενεργού προσωπικού, υπάρχει δε, επομένως, εκ πρώτης όψεως ένταση μεταξύ, αφενός,

⁸ Υπενθυμίζω ότι η οδηγία 2003/88 αντικατέστησε την οδηγία 93/104/EK του Συμβουλίου, της 23ης Νοεμβρίου 1993, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας (ΕΕ 1993, L 307, σ. 18). Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η εκ μέρους του ερμηνεία όσον αφορά τις διατάξεις της οδηγίας 93/104 μπορεί να εφαρμοστεί πλήρως ως προς τις αντίστοιχες διατάξεις της οδηγίας 2003/88 [βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 10ης Σεπτεμβρίου 2015, *Federación de Servicios Privados del sindicato Comisiones obreras* (C-266/14, EU:C:2015:578, σκέψη 22 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία)]. Οι κρίσιμες διατάξεις για την παρούσα υπόθεση, ιδίως το άρθρο 1 της οδηγίας 2003/88, είναι αντίστοιχες προς αυτές της οδηγίας 93/104. Θα αναφερθώ, επομένως, για λόγους ευκολίας, μόνον στην οδηγία 2003/88, παραπέμποντας, όμως, αδιακρίτως αποφάσεις και προτάσεις που αφορούν την πρώτη οδηγία.

⁹ Τα κράτη μέλη μπορούν να εφαρμόζουν ή να θεσπίζουν ευνοϊκότερες διατάξεις για τους εργαζομένους (βλ. άρθρο 15 της οδηγίας 2003/88).

¹⁰ Βλ. άρθρο 4 και άρθρα 8 έως 13 της οδηγίας 2003/88.

¹¹ Βλ. αιτιολογικές σκέψεις 3 και 4 της οδηγίας 2003/88, καθώς και, μεταξύ άλλων, απόφαση της 14ης Μαΐου 2019, *CCOO* (C-55/18, EU:C:2019:402, σκέψη 37 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

¹² Βλ., μεταξύ άλλων, άρθρο 2, σημείο 9, της οδηγίας 2003/88. Βλ., επίσης, αποφάσεις της 6ης Νοεμβρίου 2018, *Kreuziger* (C-619/16, EU:C:2018:872, σκέψεις 39 και 40 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία), και της 11ης Απριλίου 2019, *Syndicat des cadres de la sécurité intérieure* (C-254/18, EU:C:2019:318, σκέψη 34 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

¹³ Πρβλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 6ης Νοεμβρίου 2018, *Kreuziger* (C-619/16, EU:C:2018:872, σκέψη 39 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία), καθώς και προτάσεις του γενικού εισαγγελέα N. Wahl στην υπόθεση *Sindicatul Familia Constanța* κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:518, σημείο 53).

της αυστηρής τήρησης των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περιορισμό του χρόνου εργασίας και σε ανάπαυση που προβλέπονται στην οδηγία 2003/88 και, αφετέρου, της λειτουργίας των υπηρεσιών αυτών.

27. Αυτή η ένταση είναι ιδιαίτερα εμφανής στην προκειμένη υπόθεση, η οποία έχει ως πλαίσιο τη λειτουργία των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών, ήτοι ιδιαίτερα σημαντικών θεσμών που συνδέονται με την κρατική κυριαρχία.

28. Συναφώς, όπως υπενθύμισαν η Σλοβενική, η Ισπανική και η Γαλλική Κυβέρνηση, μολοντί η έκταση των αποστολών που τους ανατίθενται ενδέχεται να ποικίλλει από το ένα κράτος μέλος στο άλλο, ωστόσο οι ένοπλες δυνάμεις αποτελούν, εν γένει, νευραλγικό παράγοντα της αμυντικής πολιτικής των εν λόγω κρατών. Η πρωταρχική αποστολή τους είναι να εγγυηθούν την εδαφική ακεραιότητα καθώς και την προστασία του πληθυσμού και των θεσμών των κρατών μελών από ένοπλη επίθεση. Οι ένοπλες δυνάμεις συμβάλλουν, επίσης, εν γένει, στην αντιμετώπιση άλλων απειλών που μπορεί να θέσουν σε κίνδυνο την εθνική ασφάλεια. Συναφώς, έχουν συχνά καθήκον να εγγυώνται την ασφάλεια του πληθυσμού και να παρέχουν στήριξη στις πολιτικές αρχές, όταν τα μέσα τους δεν επαρκούν πλέον, μεταξύ άλλων, σε περίπτωση φυσικών καταστροφών ή επιθέσεων¹⁴. Οι ένοπλες δυνάμεις διασφαλίζουν ακόμη την ελεύθερη άσκηση της διεθνούς κυριαρχίας των κρατών μελών. Τους παρέχουν τη δυνατότητα, μεταξύ άλλων, να αναλαμβάνουν ευθύνες για τη συλλογική ασφάλεια, στο πλαίσιο των διεθνών οργανισμών στους οποίους ανήκουν¹⁵ και, σε επίπεδο Ένωσης, στο πλαίσιο της κοινής πολιτικής ασφάλειας και άμυνας¹⁶. Στο πλαίσιο αυτό, οι ένοπλες δυνάμεις των κρατών μελών συμμετέχουν, σε διαφορετικό βαθμό, στην προαγωγή και στη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας. Σε γενικές γραμμές, οι ένοπλες δυνάμεις συνιστούν για τα κράτη το έσχατο μέσο για την υπεράσπιση της ασφάλειάς τους και την προστασία των ζωτικών τους συμφερόντων.

29. Επιπλέον, όπως επισήμαναν η Σλοβενική, η Ισπανική και η Γαλλική Κυβέρνηση ενώπιον του Δικαστηρίου, ενώ ιστορικά οι δυνάμεις αυτές επενέβαιναν κυρίως σε «καιρό πολέμου» στον οποίο εμπλεκόταν το οικείο κράτος, σε αντίθεση με τον «καιρό ειρήνης», είναι γενικά αποδεκτό ότι η διάκριση αυτή δεν ανταποκρίνεται πλέον στο σύγχρονο γεωπολιτικό πλαίσιο. Πράγματι, μολοντί δεν υπάρχει πόλεμος, με την κλασική έννοια του όρου, στα σύνορα των κρατών μελών, η ανάπτυξη της διεθνούς τρομοκρατίας, ο πολλαπλασιασμός των τοπικών ή περιφερειακών συγκρούσεων διαφορετικών εντάσεων σε τρίτες χώρες, μερικές φορές και κοντά στην Ευρώπη, η εμφάνιση του «κυβερνοπολέμου» που αποτελεί συνέπεια των τεχνολογικών εξελίξεων, καθώς και άλλοι παράγοντες εντάσεως προκαλούν διαρκή αστάθεια των διεθνών σχέσεων, από την οποία απορρέουν πολυάριθμες διαφορετικές «υβριδικές» και πολυετείς απειλές για την ασφάλεια των κρατών μελών. Επομένως, η αμυντική τους πολιτική και, ειδικότερα, οι ένοπλες δυνάμεις τους πρέπει να διαδραματίζουν μόνιμο ρόλο και να καλύπτουν επίσης τον παραδοσιακό «καιρό ειρήνης»¹⁷.

¹⁴ Και αυτό επίσης έναντι του πληθυσμού των άλλων κρατών μελών. Βλ., στο σημείο αυτό, τη «ρήτρα αλληλεγγύης» του άρθρου 222 ΣΛΕΕ.

¹⁵ Η Γαλλική Κυβέρνηση αναφέρει, συναφώς, το άρθρο 5 του Βορειοατλαντικού Συμφώνου της 4ης Απριλίου 1949, το οποίο επιβάλλει στα συμβαλλόμενα μέρη να είναι σε θέση, ανά πάσα στιγμή, να συνδράμουν στρατιωτικά οποιοδήποτε άλλο μέλος της Συμμαχίας είναι θύμα ένοπλης επιθέσεως, και το άρθρο 24 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, ο οποίος υπεγράφη στο Σαν Φρανσίσκο στις 26 Ιουνίου 1945, και αναθέτει στα μόνιμα μέλη του Συμβουλίου Ασφαλείας των Ηνωμένων Εθνών, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται η Γαλλική Δημοκρατία, την πρωταρχική ευθύνη για τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας.

¹⁶ Βλ. άρθρα 42 έως 46 ΣΕΕ (στο εξής: ΚΠΑΑ).

¹⁷ Βλ., για την ίδια διαπίστωση, Baude, F., και Vallée, F., *Droit de la défense*, Ellipses, 2012, σ. 122 και 123· Faugère, J.-M., «L'état militaire: Aggiornamento ou rupture», *Revue «Inflexions»*, 2012, αριθ. 20, σ. 53, καθώς και Malis., C., *Guerre et stratégie au XXIe siècle*, Fayard, 2014, σ. 16 έως 53 και 153 έως 182.

30. Και πάλι, για να μπορέσουν να διαδραματίσουν τον ρόλο τους με συνεχή και αποτελεσματικό τρόπο, οι ένοπλες δυνάμεις των κρατών μελών πρέπει να διαθέτουν τους απαραίτητους ανθρώπινους πόρους. Στο πλαίσιο αυτό, το ζήτημα της οργανώσεως του χρόνου εργασίας των στρατιωτικών είναι ιδιαίτερα ευαίσθητο, οι δε προσεγγίσεις στο θέμα αυτό διαφέρουν στα κράτη μέλη¹⁸.

31. Κατ' ουσίαν, μερίδα των κρατών μελών, στην οποία περιλαμβάνονται η Γερμανία¹⁹, το Λουξεμβούργο²⁰, καθώς και η Σλοβενία²¹, ρυθμίζουν τον εβδομαδιαίο και ημερήσιο χρόνο εργασίας των στρατιωτικών στη νομοθεσία τους, όπως συμβαίνει και με άλλους δημόσιους υπαλλήλους και λειτουργούς, επιφυλάσσοντας ωστόσο, λαμβανομένης υπόψη της ιδιαιτερότητας των ενόπλων δυνάμεων, παρεκκλίσεις για ορισμένες δραστηριότητες, προκειμένου να διασφαλιστεί η ομαλή διεξαγωγή τους. Άλλα κράτη μέλη, μεταξύ των οποίων η Ισπανία²² και η Ιταλία²³, προβλέπουν τέτοιους κανόνες σχετικά με τον χρόνο εργασίας, που επιβάλλουν στους στρατιωτικούς υποχρέωση μόνιμης διαθεσιμότητας, με την αιτιολογία ότι οι ανάγκες της υπηρεσίας υπερτερούν, υπό συγκεκριμένες περιστάσεις, σε σχέση με την τήρηση των κανόνων αυτών. Τέλος, μια τελευταία κατηγορία κρατών μελών, στην οποία ανήκουν η Γαλλία και η Κύπρος, δεν προβλέπουν όρια στον χρόνο εργασίας των στρατιωτικών στη νομοθεσία τους, καθώς τα εν λόγω κράτη μέλη ερμηνεύουν διασταλτικά την υποχρέωση διαθεσιμότητας των στρατιωτικών, η οποία είναι, εκ φύσεως, αντίθετη σε οποιονδήποτε περιορισμό του χρόνου αυτού.

32. Ειδικότερα, κατά τη Γαλλική Κυβέρνηση, η αδιάλειπτη λειτουργία και η αποτελεσματικότητα των ενόπλων δυνάμεων επιβάλλουν τρόπο οργανώσεως ασύμβατο με το σύστημα που προβλέπει η οδηγία 2003/88, το οποίο βασίζεται σε ατομική λογιστική καταγραφή του χρόνου εργασίας, καθώς και της υποχρεωτικής ημερήσιας και εβδομαδιαίας ανάπαυσης. Η επιτυχής εκπλήρωση των καθηκόντων που έχουν ανατεθεί επιβάλλει την εφαρμογή ειδικού πλαισίου στον τομέα της οργανώσεως του χρόνου υπηρεσίας των στρατιωτικών, το οποίο να παρουσιάζει επαρκή ευελιξία ώστε να εναρμονιστούν, αφενός, η υγεία και η ασφάλεια των τελευταίων και, αφετέρου, οι επιχειρησιακές επιταγές, οι οποίες έχουν απόλυτη προτεραιότητα. Επομένως, εναπόκειται στη στρατιωτική ηγεσία να αποφασίζει τα ωράρια εργασίας, τον χρόνο ανάπαυσης και διακοπών (ή, ακριβέστερα, των «αδειών») των στρατιωτικών σύμφωνα με τις επιταγές αυτές, διασφαλίζοντας παράλληλα, στο μέτρο του δυνατού, την ευημερία και την ασφάλεια του στρατεύματος.

33. Επιπλέον, όπως επισημαίνει η Γαλλική Κυβέρνηση, ιδίως στη Γαλλία, η απαίτηση διαρκούς διαθεσιμότητας, η οποία επιβάλλεται στους στρατιωτικούς (στο εξής: αρχή της διαθεσιμότητας), η οποία έχει την έννοια της δεσμεύσεώς τους να υπηρετούν «οποτεδήποτε και οπουδήποτε»,

¹⁸ Βλ., σχετικά με τις διαφορετικές προσεγγίσεις των κρατών μελών ως προς τον χρόνο εργασίας των στρατιωτικών, Piotet, F. (επιμ.), *Les conditions de vie des militaires en Europe, convergences et divergences (Allemagne, Belgique, Espagne, France, Pays-Bas, Italie et Royaume-Uni)*, C2SD, Paris, 2003, σ. 95, καθώς και Leigh, I., Born, H., *Handbook on Human Rights and Fundamental Freedoms of Armed Forces Personnel*, OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR), 2008, σ. 178 και 179.

¹⁹ Βλ. Verordnung vom 16. November 2015 über die Arbeitszeit der Soldatinnen und Soldaten (κανονισμός της 16ης Νοεμβρίου 2015 σχετικά με τον χρόνο εργασίας του στρατιωτικού προσωπικού) (BGBl. 2015 I, σ. 1995).

²⁰ Βλ. συμφωνία για τον χρόνο εργασίας και ανάπαυσης στον στρατό, της 12ης Ιουλίου 2019.

²¹ Όπως αντιλαμβάνομαι τη σλοβενική νομοθεσία, οι στρατιωτικοί θεωρούνται δημόσιοι υπάλληλοι, υπαγόμενοι, κατ' αρχήν, στη γενική νομοθεσία ως προς τον χρόνο εργασίας (βλ. σημείο 11 των παρουσών προτάσεων), ωστόσο, ο νόμος περί άμυνας προβλέπει ορισμένες διευθετήσεις κυρίως για τη δραστηριότητα επιφυλακής.

²² Βλ. Orden DEF/253/2015, de 9 de febrero, por la que se regula el régimen de vacaciones, permisos, reducciones de jornada y licencias de los miembros de las Fuerzas Armadas (απόφαση DEF/253/2015, της 9ης Φεβρουαρίου 2015, περί ρυθμίσεως του καθεστώτος των ετήσιων και άλλων αδειών, του μειωμένου ωραρίου εργασίας και του ελεύθερου χρόνου των μελών των ενόπλων δυνάμεων) (BOE αριθ. 42, της 18ης Φεβρουαρίου 2015, σ. 13193), ειδικώς άρθρο 3, και Orden DEF/1363/2016, de 28 de julio, por la que se regulan la jornada y el régimen de horario habitual en el lugar de destino de los miembros de las Fuerzas Armadas (απόφαση DEF/1363/2016, της 28ης Ιουλίου 2016, περί ρυθμίσεως του χρόνου εργασίας και του κανονικού ωραρίου στον τόπο υπηρεσίας των μελών των ενόπλων δυνάμεων) (BOE αριθ. 192, της 10ης Αυγούστου 2016, σ. 57311), ειδικώς άρθρο 4.

²³ Βλ. Lo Torto, A., «L' orario si servizio del personale militare valenza disciplinare e rilevanza penale», *Periodico di Diritto e Procedura Penale Militare*, αριθ. 4, 2015.

γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως απαραίτητο στοιχείο για την επιτυχία της αποστολής των ενόπλων δυνάμεων, αλλά και ως διακριτικό στοιχείο ταυτότητας, που διακρίνει τους στρατιωτικούς από τους πολιτικούς υπαλλήλους. Οι περιορισμοί που συνδέονται με αυτήν τη μόνιμη δέσμευση αντισταθμίζονται με αυξημένο αριθμό αδειών ή ακόμη με καθεστώς πρόωρης συνταξιοδότησεως που είναι πιο γενναιόδωρο σε σχέση με εκείνο που ισχύει για τους λοιπούς εργαζομένους. Υποστηρίζεται συχνά ότι η εφαρμογή στους στρατιωτικούς των κανόνων της οδηγίας 2003/88 θα έθετε υπό αμφισβήτηση την εν λόγω αρχή της διαθεσιμότητας και, κατά τούτο, θα συνέβαλε σε έναν τρόπον τινά «ευτελισμό» του στρατιωτικού επαγγέλματος, οδηγώντας σε προσέγγιση προς το καθεστώς των πολιτικών υπαλλήλων και εξαλείφοντας έτσι τη μοναδικότητά του²⁴.

34. Πριν εξετάσω τα ερωτήματα που έθεσε, σε αυτό το ακανθώδες πλαίσιο, το αιτούν δικαστήριο (ενότητες Β και Γ), πρέπει να εξετάσω, εν συντομία, το παραδεκτό τους (ενότητα Α).

A. Επί του παραδεκτού

35. Η αγωγή που άσκησε ο Β. Κ. κατά της Δημοκρατίας της Σλοβενίας (Υπουργείο Άμυνας) έχει ως αντικείμενο, υπενθυμίζω, την πληρωμή, ως υπερωριών, των ωρών επιφυλακής που ο ίδιος πραγματοποίησε κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του. Ωστόσο, όπως ανέφερα στο σημείο 25 των παρουσών προτάσεων, οι απαιτήσεις της οδηγίας 2003/88 αποσκοπούν στην προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων. Επομένως, η οδηγία αυτή δεν ρυθμίζει, κατ' αρχήν²⁵, παρόμοια ζητήματα περιουσιακών αξιώσεων²⁶.

36. Ωστόσο, εξ αυτού δεν προκύπτει ότι τα υπό κρίση προδικαστικά ερωτήματα είναι απαράδεκτα. Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι, προκειμένου να προσδιοριστεί η αμοιβή που θα έπρεπε να είχε καταβληθεί στον Β. Κ. για τις ώρες εργασίας που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο δραστηριότητας επιφυλακής και να αποφανθεί επί της εκκρεμούς ενώπιον του ένδικης διαφοράς, πρέπει να εξεταστεί αν οι ώρες αυτές συνιστούν στο σύνολό τους «χρόνο εργασίας», κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88. Προφανώς, το αιτούν δικαστήριο θεωρεί ότι το ζήτημα της εφαρμογής της οδηγίας αυτής στους στρατιωτικούς και το ζήτημα του νομικού χαρακτηρισμού, κατά την έννοια της εν λόγω οδηγίας, του χρόνου κατά τον οποίο αυτοί εκτελούσαν υπηρεσία επιφυλακής αποτελούν πρόκριμα σε σχέση με το ζήτημα της υπάρξεως δικαιώματος σε συμπληρωματική αμοιβή το οποίο επικαλείται ο Β. Κ. Υπό τις συνθήκες αυτές, υπάρχει σαφής σύνδεσμος μεταξύ των υποβληθέντων προδικαστικών ερωτημάτων και της υποθέσεως της κύριας δίκης²⁷.

²⁴ Η Γαλλική Κυβέρνηση υπογραμμίζει ότι το καθεστώς των στρατιωτικών είναι «μοναδικό» σε σύγκριση με εκείνο των λοιπών δημοσίων υπαλλήλων: μόνο οι στρατιωτικοί έχουν το δικαίωμα χρήσης θανάσιμης βίας, έχοντας παράλληλα την υποχρέωση να διακινδυνεύουν τη ζωή τους εφόσον η αποστολή το απαιτεί. Βλ., επί της αρχής της διαθεσιμότητας, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή στο γαλλικό δίκαιο, το άρθρο L.4111-1 του κώδικα περί άμυνας: Pêcheur, B., Heitz, R., και Vandier, P., «Le militaire, travailleur, justiciable, citoyen comme les autres?», *Revue Défense Nationale*, αριθ. 825, Δεκέμβριος 2019, σ. 21 έως 30, καθώς και Vinot, J., «La disponibilité: une singularité militaire en question», σε *Un monde en turbulence – Regards du CHEM 2019 – 68ème session*.

²⁵ Με εξαίρεση το δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών που προβλέπεται στο άρθρο 7 της οδηγίας 2003/88, το οποίο δεν αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης.

²⁶ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 35 καθώς και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

²⁷ Βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ. (C-147/17, EU: C: 2018: 926, σκέψεις 36 έως 38).

B. Επί της δυνατότητας εφαρμογής της οδηγίας 2003/88 στους στρατιωτικούς (πρώτο προδικαστικό ερώτημα)

37. Με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν η οδηγία 2003/88 έχει εφαρμογή στους «εργαζόμενους που δραστηριοποιούνται στον τομέα της άμυνας» και στους «στρατιωτικούς». Αντιλαμβάνομαι ότι η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει τη δεύτερη, καθώς και το πολιτικό προσωπικό που υπηρετεί στο σλοβενικό Υπουργείο Άμυνας²⁸. Ωστόσο, η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι χρήσιμη για την επίλυση της διαφοράς της κύριας δίκης μόνον όσον αφορά τους στρατιωτικούς. Είναι σκόπιμο, επομένως, να επικεντρωθεί η ανάλυση σε αυτή την κατηγορία προσώπων. Εξάλλου, μολονότι το ερώτημα αυτό επικεντρώνεται στη δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων που ασκείται «σε καιρό ειρήνης», ωστόσο, πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα, κατ' αρχάς, αν η εν λόγω οδηγία εφαρμόζεται, εν γένει, στους στρατιωτικούς και, κατόπιν, ενδεχομένως, αν η συγκεκριμένη δραστηριότητα εξαιρείται ειδικώς από αυτήν.

38. Όπως ανέφερα εισαγωγικώς, φρονώ ότι η οδηγία 2003/88 εφαρμόζεται, κατ' αρχήν, στους στρατιωτικούς. Συγκεκριμένα, τα εθνικά μέτρα σχετικά με την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών δεν αποκλείονται εντελώς από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης (ενότητα 1). Επιπλέον, οι στρατιωτικοί είναι «εργαζόμενοι» κατά την έννοια της οδηγίας αυτής (ενότητα 2) και οι ένοπλες δυνάμεις αποτελούν μέρος των τομέων δραστηριότητας που η οδηγία καλύπτει (ενότητα 3). Ωστόσο, οι στρατιωτικοί δεν απολαύουν της προστασίας των κανόνων της εν λόγω οδηγίας όταν συμμετέχουν σε συγκεκριμένες «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων (ενότητα 4), στις οποίες, κατ' αρχήν, δεν συγκαταλέγεται μια δραστηριότητα όπως η δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων (ενότητα 5).

1. Τα εθνικά μέτρα σχετικά με την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων δεν αποκλείονται πλήρως από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης

39. Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Ισπανική και η Γαλλική Κυβέρνηση υποστήριξαν ότι οι κανόνες σχετικά με την οργάνωση του χρόνου εργασίας των στρατιωτικών αποτυπώνουν τις επιλογές ως προς τη στρατιωτική οργάνωση στις οποίες καταλήγει κάθε κράτος μέλος προς τον σκοπό της προασπίσεως της εδαφικής του ακεραιότητας και των ζωτικών του συμφερόντων. Συνεπώς, τα μέτρα αυτά, κατά την άποψή τους, αποκλείονται πλήρως από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ²⁹.

40. Κατά τη γνώμη μου, δεν συντρέχει τέτοια περίπτωση για τους ακόλουθους λόγους.

41. Πρώτον, είναι αδιαμφισβήτητο ότι η οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων των κρατών μελών άπτεται της «εθνικής ασφάλειάς» τους, κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ. Οι ένοπλες δυνάμεις συνιστούν, στο πλαίσιο των αμυντικών πολιτικών που εφαρμόζουν, έναν από

²⁸ Βλ. άρθρο 5 του νόμου περί άμυνας, που παρατίθεται στην υποσημείωση της σελίδας 5 των παρουσών προτάσεων.

²⁹ Κατά τη διάταξη αυτή: «Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή [...]. Σέβεται τις ουσιαστικές λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους».

τους πυλώνες που διασφαλίζουν την «ασφάλεια» αυτή³⁰. Όπως ορίζει η εν λόγω διάταξη, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην αποκλειστική ευθύνη κάθε κράτους μέλους. Με βάση την επισήμανση αυτή, προς το παρόν, καμία αρμοδιότητα δεν έχει ανατεθεί στην Ένωση στον τομέα, μεταξύ άλλων, της άμυνας³¹. Συνεπώς, εναπόκειται σε κάθε κράτος μέλος, σύμφωνα με την αποκλειστική αρμοδιότητα που διαθέτει στον τομέα αυτό, να λάβει μέτρα κατάλληλα για τη διασφάλιση της εθνικής του ασφάλειας και, στο πλαίσιο αυτό, να λάβει μέτρα σχετικά με την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεών του.

42. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά δεν αποκλείονται πλήρως από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Πράγματι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, «το γεγονός και μόνον ότι έχει ληφθεί εθνικό μέτρο για τη διαφύλαξη της εθνικής ασφάλειας δεν μπορεί να συνεπάγεται τη μη εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης και να απαλλάσσει τα κράτη μέλη από τον αναγκαίο σεβασμό του δικαίου αυτού»³².

43. Το δίκαιο της Ένωσης και ιδίως οι πράξεις του παραγωγού δικαίου που εφαρμόζουν τις πολιτικές για τις οποίες η Ένωση διαθέτει αρμοδιότητα –σε θέματα κοινωνικής πολιτικής, ίσης μεταχειρίσεως κ.λπ.– εφαρμόζονται, υπό τις προϋποθέσεις που αυτά θέτουν, εκ των προτέρων, και στα εθνικά μέτρα σχετικά με την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και μπορούν, κατά τούτο, να θέτουν συγκεκριμένα όρια τα οποία πρέπει να τηρούν τα κράτη μέλη κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς τους στον τομέα αυτό³³.

44. Σε αντίθεση με τα προβαλλόμενα από τη Γαλλική Κυβέρνηση, η απόφαση Dory³⁴ δεν θέτει εν αμφιβόλω την ερμηνεία αυτή. Πράγματι, δεν μπορεί να συναχθεί το συμπέρασμα ότι τα εθνικά μέτρα σχετικά με την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων εκφεύγουν πλήρως από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης.

45. Η υπόθεση επί της οποίας εκδόθηκε η εν λόγω απόφαση αφορούσε, υπενθυμίζω, τη γερμανική νομοθεσία σχετικά με την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία των ανδρών. Προκειμένου να απαλλαγεί από αυτήν, ο A. Dory υποστήριζε ότι η νομοθεσία αυτή εισήγαγε διάκριση με βάση το φύλο όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση και την επαγγελματική κατάρτιση, σε

³⁰ Η έννοια της «εθνικής ασφάλειας» αναφέρεται στο σύνολο των απειλών και των κινδύνων που ενδέχεται να επηρεάσουν τις βασικές λειτουργίες του κράτους και τα θεμελιώδη συμφέροντα της κοινωνίας [πρβλ. απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 2020, La Quadrature du Net κ.λπ. (C-511/18, C-512/18 και C-520/18, EU:C:2020:791, σκέψη 135)], απειλές των οποίων ο «υβριδικός» χαρακτήρας, στο σημερινό γεωπολιτικό πλαίσιο (βλ. σημείο 29 των παρουσών προτάσεων), συνεπάγεται την άρση της παραδοσιακής διακρίσεως μεταξύ της εσωτερικής ασφάλειας (δυνάμεις επιβολής της τάξεως) και της εξωτερικής ασφάλειας (άμυνα και ένοπλες δυνάμεις), η οποία υποχωρεί έναντι της σφαιρικής αυτής έννοιας.

³¹ Σύμφωνα με την αρχή της δοτής αρμοδιότητας που προβλέπεται στο άρθρο 5, παράγραφος 2, ΣΕΕ. Δεν παραγνωρίζω τις αλλαγές που επέφερε η Συνθήκη της Λισσαβώνας στον τομέα της άμυνας, στο πλαίσιο της ΚΠΑΑ. Μπορούν να αναφερθούν, συναφώς, η διεύρυνση των αποστολών κατά τις οποίες η Ένωση μπορεί να καταφύγει στη χρήση στρατιωτικών μέσων (άρθρο 43, παράγραφος 1, ΣΕΕ)· η ίδρυση του Ευρωπαϊκού Οργανισμού Άμυνας (άρθρο 42, παράγραφος 3, και άρθρο 45 ΣΕΕ)· η μόνιμη διαρθρωμένη συνεργασία (άρθρο 42, παράγραφος 6, και άρθρο 46 ΣΕΕ) ή ακόμη η «ρήτρα αμοιβαίας συνδρομής» (άρθρο 42, παράγραφος 7, ΣΕΕ). Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές δεν καταλήγουν σε «κοινοτικοποίηση» των πολιτικών άμυνας ή των ενόπλων δυνάμεων κρατών μελών. Η διακυβερνητικότητα παραμένει ο κανόνας στη λειτουργία της ΚΠΑΑ. Μολονότι η πολιτική αυτή περιλαμβάνει τον σταδιακό καθορισμό κοινής πολιτικής άμυνας, ο οποίος τελικά θα οδηγήσει σε κοινή άμυνα, ωστόσο, αυτό δεν συμβαίνει ακόμη. Βλ. Baude, F., και Vallée, F., όπ.π., σ. 120 έως 122.

³² Απόφαση της 6ης Οκτωβρίου 2020, Privacy International (C-623/17, EU:C:2020:790, σκέψη 44 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία). Πρβλ. επίσης αποφάσεις της 26ης Οκτωβρίου 1999, Sirdar (C-273/97, EU:C:1999:523, σκέψεις 15 και 16), καθώς και της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2, σκέψεις 15 και 16).

³³ Για παράδειγμα, με τις αποφάσεις της 26ης Οκτωβρίου 1999, Sirdar (C-273/97, EU:C:1999:523), και της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2), το Δικαστήριο έκρινε ότι η απαγόρευση των διακρίσεων λόγω φύλου, όπως προβλεπόταν, τότε, στην οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 9ης Φεβρουαρίου 1976, περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/002, σ. 70), ισχύει επίσης στις στρατιωτικές θέσεις εργασίας και περιορίζει, με τον τρόπο αυτό, την άσκηση από κάθε κράτος μέλος της αρμοδιότητάς του στον τομέα της οργάνωσης των ενόπλων δυνάμεών του.

³⁴ Απόφαση της 11ης Μαρτίου 2003 (C-186/01, EU:C:2003:146).

αντίθεση με την οδηγία 76/207. Κατά την άποψή του, η εκπλήρωση της στρατιωτικής θητείας είχε ως αποτέλεσμα οι άνδρες να έχουν καθυστερημένη πρόσβαση σε αυτές –καθυστέρηση την οποία δεν αντιμετώπιζαν οι γυναίκες, οι οποίες απαλλάσσονταν από τη στρατιωτική θητεία. Το Δικαστήριο έκρινε, κατ' ουσίαν, ότι το δίκαιο της Ένωσης δεν απαγορεύει την επιβολή από κράτος μέλος της υποχρέωσης εκπλήρωσης στρατιωτικής θητείας μόνο στους άνδρες. Το σκεπτικό της απόφασης αυτής, υπό το πρίσμα των προτάσεων της γενικής εισαγγελέα C. Stix-Hackl³⁵, αντικατοπτρίζει τις απόψεις μου όπως αυτές αναφέρονται στα σημεία 41 έως 43 των παρουσών προτάσεων. *Αφενός*, η απόφαση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας να βασίσει το αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεών της στην υποχρεωτική στρατιωτική θητεία δεν διεπόταν, αυτή καθαυτήν, από το δίκαιο της Ένωσης –επρόκειτο σαφώς για επιλογή στρατιωτικής οργανώσεως που εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα κάθε κράτους μέλους³⁶. *Αφετέρου*, καμία απορρέουσα από το δίκαιο της Ένωσης υποχρέωση δεν έθετε, στην προκειμένη περίπτωση, όρια στην άσκηση της αρμοδιότητας αυτής. Πράγματι, ο σύνδεσμος μεταξύ της εθνικής νομοθεσίας σχετικά με τη στρατιωτική θητεία και της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω φύλου που προβλέπεται στην οδηγία 76/207 ήταν πολύ περιορισμένος ώστε να μπορεί η εν λόγω οδηγία να τύχει εφαρμογής, καθώς η εθνική νομοθεσία είχε, το πολύ, έμμεσες επιπτώσεις στην πρόσβαση στην απασχόληση ή την επαγγελματική κατάρτιση στη Γερμανία³⁷.

46. *Δεύτερον*, είναι επίσης αναμφισβήτητο ότι οι ένοπλες δυνάμεις εμπίπτουν, όπως υποστήριξε η Γαλλική Κυβέρνηση, στις «ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους [...] που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας [...] και την προστασία της εθνικής ασφάλειας», κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, η Ένωση οφείλει να «σέβεται» τις εν λόγω ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους³⁸.

47. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει, και πάλι, ότι τα μέτρα που λαμβάνουν τα κράτη μέλη για την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεών τους εξαιρούνται πλήρως από το πεδίο εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης. Πράγματι, ο οφειλόμενος από την Ένωση «σεβασμός» στις «ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους» δεν περιορίζει το πεδίο εφαρμογής του δικαίου αυτού, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, ειδικώς κατά τη θέσπιση³⁹ και την ερμηνεία των πράξεων του παραγώγου δικαίου, όπως της οδηγίας 2003/88, δεδομένου ότι η εφαρμογή των πράξεων αυτών δεν πρέπει, σύμφωνα με το εν λόγω άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ να εμποδίσει την ομαλή εκτέλεση των εν λόγω «ουσιωδών λειτουργιών»⁴⁰.

48. Συνοπτικά, όπως υποστήριξαν η Γερμανική Κυβέρνηση και η Επιτροπή, το δίκαιο της Ένωσης μπορεί να εφαρμοστεί στην οργάνωση του χρόνου εργασίας των στρατιωτικών, ακόμη και αν το ζήτημα αυτό άπτεται της οργανώσεως των ενόπλων δυνάμεων και, κατά τούτο, της «εθνικής ασφάλειας», καθώς και των «ουσιωδών λειτουργιών του κράτους», κατά την έννοια του

³⁵ Προτάσεις στην υπόθεση Dory (C-186/01, EU:C:2002:718).

³⁶ Πρβλ. απόφαση της 11ης Μαρτίου 2003, Dory (C-186/01, EU:C:2003:146, σκέψη 39), καθώς και προτάσεις της γενικής εισαγγελέα C. Stix-Hackl στην υπόθεση Dory (C-186/01, EU:C:2002:718, σημεία 55, 62 και 63).

³⁷ Πρβλ. απόφαση της 11ης Μαρτίου 2003, Dory (C-186/01, EU:C:2003:146, σκέψεις 40 και 41), καθώς και προτάσεις της γενικής εισαγγελέα C. Stix-Hackl στην υπόθεση Dory (C-186/01, EU:C:2002:718, σημεία 77 έως 108). Βλ., κατ' αναλογία, αποφάσεις της 4ης Οκτωβρίου 1991, Society for the Protection of Unborn Children Ireland (C-159/90, EU:C:1991:378, σκέψη 24), και της 27ης Ιανουαρίου 2000, Graf (C-190/98, EU:C:2000:49, σκέψη 25).

³⁸ Η Γαλλική Κυβέρνηση υποστηρίζει επίσης ότι οι κανόνες που διέπουν την οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων ενδέχεται να αποτελούν μέρος της «εθνικής ταυτότητας» των κρατών μελών, κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ. Επιφυλάσσομαι να αναφερθώ στην πτυχή αυτή στα σημεία 95 και 96 των παρουσών προτάσεων.

³⁹ Ο νομοθέτης της Ένωσης πρέπει να προβλέπει, όπου απαιτείται, στις πράξεις του παραγώγου δικαίου ορισμένες διευθετήσεις, παρεκκλίσεις και άλλες εξαιρέσεις οι οποίες επιτρέπουν, ενδεχομένως, στα κράτη μέλη να διασφαλίσουν την ομαλή εκτέλεση των ουσιωδών λειτουργιών τους. Αυτό συμβαίνει, εξάλλου, σε πολλές από αυτές τις πράξεις.

⁴⁰ Βλ., κατ' αναλογία, προτάσεις της γενικής εισαγγελέα J. Kokott στην υπόθεση G4S Secure Solutions (C-157/15, EU:C:2016:382, σημείο 32) και προτάσεις του γενικού εισαγγελέα P. Pikamäe στην υπόθεση Stadt Frankfurt am Main (C-18/19, EU:C:2020:130, σημείο 76).

άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ. Από την άλλη πλευρά, το δίκαιο αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί ή να εφαρμοστεί με τρόπο που θα διακύβευε την εύρυθμη λειτουργία των ενόπλων δυνάμεων, άποψη την οποία θα αναπτύξω κατωτέρω.

2. Οι επαγγελματίες στρατιωτικοί είναι «εργαζόμενοι» κατά την έννοια της οδηγίας 2003/88

49. Οι κανόνες της οδηγίας 2003/88, υπενθυμίζω, εφαρμόζονται, όπως επισημαίνεται επανειλημμένα στο κείμενό της⁴¹, στους «εργαζόμενους». Κατά τη γνώμη μου, οι επαγγελματίες στρατιωτικοί όπως ο Β. Κ. αναμφίβολα ανήκουν στην κατηγορία αυτή⁴².

50. Πράγματι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, ο όρος «εργαζόμενος», κατά την έννοια της οδηγίας 2003/88, έχει αυτοτελές περιεχόμενο στο δίκαιο της Ένωσης και ορίζεται βάσει αντικειμενικών κριτηρίων που χαρακτηρίζουν τη σχέση εργασίας, λαμβανομένων υπόψη των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των συγκεκριμένων προσώπων. Συναφώς, το κύριο χαρακτηριστικό της σχέσεως εργασίας είναι ότι ένα πρόσωπο παρέχει, κατά τη διάρκεια ορισμένου χρόνου, σε άλλο πρόσωπο και υπό τις οδηγίες του, υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή⁴³.

51. Ωστόσο, οι επαγγελματίες στρατιωτικοί παρέχουν, κατά τη διάρκεια ορισμένου χρόνου, διάφορες υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνουν αμοιβή –ιδίως τον μισθό τους. Εξάλλου, οι στρατιωτικοί υπάγονται σε ειδική εξουσιαστική σχέση πειθαρχίας, η οποία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, την τήρηση των κανόνων συμπεριφοράς και των στρατιωτικών κανονισμών, καθώς και την υπακοή στις διαταγές των ανωτέρων⁴⁴ –δηλαδή σε μια ακραία εκδήλωση του δεσμού εξαρτήσεως που χαρακτηρίζει οποιαδήποτε σχέση εργασίας.

52. Διευκρινίζω ότι οι επαγγελματίες στρατιωτικοί είναι «εργαζόμενοι», κατά την έννοια της οδηγίας 2003/88, ανεξάρτητα από το γεγονός ότι, στα αντίστοιχα κράτη μέλη, συνδέονται με τις ένοπλες δυνάμεις με σύμβαση ή υπάγονται στο καθεστώς των δημοσίων υπαλλήλων⁴⁵. Ακόμη και όταν οι στρατιωτικοί υπάγονται σε καθεστώς *sui generis* σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο⁴⁶, πρέπει να θεωρούνται ως εργαζόμενοι για τους σκοπούς της εν λόγω οδηγίας⁴⁷.

⁴¹ Βλ., μεταξύ άλλων, αιτιολογικές σκέψεις 2, 4 και 5 καθώς και άρθρα 3 έως 7 της οδηγίας 2003/88.

⁴² Βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 13ης Νοεμβρίου 1997, *Grahame και Hollanders* (C-248/96, EU:C:1997:543, σκέψη 29). Διευκρινίζω ότι οι σχέσεις που συνδέουν τους στρατιωτικούς με τις ένοπλες δυνάμεις ποικίλλουν. Ειδικότερα, υπάρχουν «επαγγελματίες» στρατιωτικοί, οι οποίοι επιλέγουν ελεύθερα να ενταχθούν στις ένοπλες δυνάμεις –για ολόκληρη τη σταδιοδρομία τους ή όσο διαρκεί η σύμβασή τους– και οι «κληρωτοί» που στρατολογούνται σε υποχρεωτική βάση, κυρίως στο πλαίσιο και για την περίοδο της στρατιωτικής θητείας που προβλέπεται σε ορισμένα κράτη (βλ. σημείο 45 των παρούσων προτάσεων). Δοθέντος ότι η υπόθεση της κύριας δίκης αφορά επαγγελματία στρατιωτικό, οι προτάσεις μου αναφέρονται κυρίως στην κατηγορία αυτή –η οποία, άλλωστε, επικρατεί αυτή τη στιγμή. Πράγματι, μολονότι, ιστορικά, ο μεγάλος αριθμός στρατιωτών των δυτικών ενόπλων δυνάμεων βασιζόταν κυρίως στους κληρωτούς, ωστόσο, από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου παρατηρείται μια γενική τάση «συρρικνώσεως» αυτών των ενόπλων δυνάμεων προς ένα μικρότερο σώμα επαγγελματιών στρατιωτικών. Βλ. *Malis, C.*, όπ.π., σ. 117, 118 και 122.

⁴³ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, *Sindicatul Familia Constantza κ.λπ.* (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 41 καθώς και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

⁴⁴ Βλ. σύσταση CM/Rec (2010) 4 για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μελών των ενόπλων δυνάμεων, η οποία υιοθετήθηκε από την Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στις 24 Φεβρουαρίου 2010 κατά την 1077η συνεδρίαση των αντιπροσώπων των Υπουργών, σ.25.

⁴⁵ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 3ης Μαΐου 2012, *Neidel* (C-337/10, EU:C:2012:263, σκέψη 25 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

⁴⁶ Αυτό συμβαίνει, για παράδειγμα, στο γαλλικό δίκαιο.

⁴⁷ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 26ης Μαρτίου 2015, *Fenoll* (C-316/13, EU:C:2015:200, σκέψη 31 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

3. Οι ένοπλες δυνάμεις εμπίπτουν στους τομείς δραστηριότητας που καλύπτονται από την οδηγία 2003/88

53. Όπως συνάγεται από το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88, το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας αυτής ορίζεται, κατ' ουσίαν, με παραπομπή στο άρθρο 2 της οδηγίας 89/391, το οποίο περιγράφει το αντίστοιχο πεδίο εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας. Επομένως, τα δύο αυτά νομοθετήματα έχουν, κατ' αρχήν, το ίδιο πεδίο εφαρμογής⁴⁸, με τη διαφορά ότι η οδηγία 2003/88 δεν καλύπτει, αντιθέτως προς την οδηγία 89/391, τους «ναυτικούς», για τους οποίους ισχύει η ειδική οδηγία 1999/63. Ωστόσο, η εξαίρεση αυτή είναι άνευ σημασίας για την υπό κρίση υπόθεση⁴⁹. Εκ τούτων συνάγεται ότι, για να διαπιστωθεί αν η οδηγία 2003/88 εφαρμόζεται στους στρατιωτικούς, πρέπει να εξεταστεί αν αυτοί εμπίπτουν στην οδηγία 89/391.

54. Σύμφωνα με το άρθρο της 2, παράγραφος 1, η οδηγία 89/391 εφαρμόζεται σε «όλους τους δημόσιους ή ιδιωτικούς τομείς δραστηριοτήτων», στους οποίους συγκαταλέγονται οι «δραστηριότητες παροχής υπηρεσιών».

55. Στην περίπτωση αυτή, οι ένοπλες δυνάμεις των κρατών μελών ασκούν μια τέτοια «δραστηριότητα», καθώς παρέχουν δημόσια υπηρεσία –αυτή της άμυνας⁵⁰. Ως εκ τούτου, οι ένοπλες δυνάμεις εμπίπτουν στους «δημόσιους [...] τομείς δραστηριοτήτων» που αναφέρονται στο ως άνω άρθρο 2, παράγραφος 1.

4. Οι στρατιωτικοί εξαιρούνται από τους κανόνες της οδηγίας 2003/88 όταν συμμετέχουν σε ορισμένες «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων

56. Ωστόσο, το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 προβλέπει εξαίρεση από το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή, η εν λόγω οδηγία δεν εφαρμόζεται «όταν δεν το επιτρέπουν εγγενείς ιδιαιτερότητες ορισμένων δραστηριοτήτων του δημόσιου τομέα, π.χ. στις ένοπλες δυνάμεις ή στην αστυνομία, ή ορισμένων συγκεκριμένων δραστηριοτήτων στις υπηρεσίες πολιτικής άμυνας». Το δεύτερο εδάφιο της παραγράφου αυτής ορίζει όμως ότι, στην περίπτωση αυτή, πρέπει να εξασφαλίζεται, όσο αυτό είναι δυνατόν, η ασφάλεια και η υγεία των εργαζομένων, λαμβανομένων υπόψη των στόχων της οδηγίας αυτής.

57. Η Σλοβενική⁵¹, η Ισπανική και η Γαλλική Κυβέρνηση υποστηρίζουν ότι η εξαίρεση αυτή, η οποία ενσωματώνεται διά παραπομπής στην οδηγία 2003/88, επιτρέπει στα κράτη μέλη να εξαιρούν επί μονίμου βάσεως όλα τα μέλη των ενόπλων δυνάμεων τους από το πεδίο εφαρμογής της τελευταίας οδηγίας⁵².

⁴⁸ Αυτό οφείλεται πιθανώς στο γεγονός ότι η οδηγία 89/391 είναι η «οδηγία-πλαίσιο» που θεσπίζει τις γενικές αρχές για την ασφάλεια και την υγεία στο χώρο εργασίας, οι οποίες εξειδικεύονται στην οδηγία 2003/88 (βλ. σημείο 25 των παρουσών προτάσεων).

⁴⁹ Όσοι υπηρετούν στο πολεμικό ναυτικό δεν εμπίπτουν στην εν λόγω εξαίρεση. Πράγματι, η Ευρωπαϊκή Συμφωνία για την οργάνωση του χρόνου εργασίας των ναυτικών, η οποία παρατίθεται στο παράρτημα της οδηγίας 1999/63/ΕΚ, εφαρμόζεται «στους ναυτικούς που εργάζονται σε κάθε είδους ποντοπόρο πλοίο [...] το οποίο [...] ασκεί τακτικά εμπορικές θαλάσσιες δραστηριότητες» –γεγονός που εξαιρεί τις θαλάσσιες δραστηριότητες του πολεμικού ναυτικού (βλ. ρήτρα 1, παράγραφος 1, της συμφωνίας αυτής).

⁵⁰ Διευκρινίζω, αφενός, ότι η δημόσια υπηρεσία της άμυνας δεν παρέχεται αποκλειστικά από δημόσιους στρατούς. Ο μισθοφορισμός ανέκαθεν υπήρχε. Βλ., για τα παραδείγματα χρήσεως ιδιωτών στρατιωτικών από τα δυτικά κράτη στην πρόσφατη ιστορία, Malis, C., όπ.π., σ. 134 έως 138. Αφετέρου, όπως ανέφερα στο σημείο 28 των παρουσών προτάσεων, οι ένοπλες δυνάμεις των κρατών μελών συχνά συμμετέχουν σε άλλες δραστηριότητες γενικού συμφέροντος.

⁵¹ Συγκεκριμένα, στις γραπτές παρατηρήσεις της, η Σλοβενική Κυβέρνηση υποστήριξε ότι η υπηρεσία επιφυλακής που εκτελούν οι Σλοβένοι στρατιωτικοί συνιστά δραστηριότητα που εξαιρείται από την οδηγία 2003/88. Από την άλλη πλευρά, κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η εν λόγω κυβέρνηση φρονώ ότι υποστήριξε, όπως και η Ισπανική και η Γαλλική Κυβέρνηση, ότι οι στρατιωτικοί εξαιρούνται πάντοτε και συλλήβδην ως προς όλα τα καθήκοντά τους από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας αυτής.

⁵² Και ενδεχομένως επίσης από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 89/391, μολονότι η θέση των εν λόγω κυβερνήσεων δεν είναι σαφής σε αυτό το σημείο.

58. Έχω αντιθέτως τη γνώμη, όπως και η Γερμανική Κυβέρνηση και η Επιτροπή, ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 δεν επιτρέπει στα κράτη μέλη να αποκλείουν επί μονίμου βάσεως όλους τους στρατιωτικούς από τους ευεργετικούς κανόνες της οδηγίας αυτής ή τους κανόνες της οδηγίας 2003/88 (ενότητα α). Αυτό προκύπτει από το γράμμα και τον σκοπό που επιδιώκει η διάταξη αυτή, υπό το πρίσμα του πλαισίου στο οποίο εντάσσεται, καθώς και από τη νομολογία του Δικαστηρίου, η οποία παρέχει χρήσιμες ενδείξεις.

α) Τα κράτη μέλη δεν μπορούν να αποκλείουν επί μονίμου βάσεως όλους τους στρατιωτικούς από τις ευεργετικές διατάξεις των οδηγιών 89/391 και 2003/88

59. Πρώτον, το γράμμα του άρθρου 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 αναφέρεται, υπενθυμίζω, όχι στους στρατιωτικούς ή στις ένοπλες δυνάμεις γενικά, αλλά σε «ορισμένες δραστηριότητες» των εν λόγω δυνάμεων⁵³. Το κριτήριο που χρησιμοποιείται από τον νομοθέτη της Ένωσης στη διάταξη αυτή δεν βασίζεται, επομένως, στο ότι οι στρατιωτικοί εντάσσονται στον «τομέα δραστηριότητας» που συνιστούν οι εν λόγω δυνάμεις στο σύνολό τους. Η εν λόγω διάταξη δεν αφορά ούτε «τη δραστηριότητα» των ενόπλων δυνάμεων ως σύνολο –υπό την έννοια της δημόσιας υπηρεσίας της άμυνας⁵⁴. Ο όρος αυτός αναφέρεται, πιο συγκεκριμένα, στα «καθήκοντα» ή, άλλως, στις «αποστολές» που εκτελούνται από τους στρατιωτικούς στο πλαίσιο των καθηκόντων τους. Εξάλλου, δεν καλύπτονται όλες οι αποστολές που αναλαμβάνουν οι στρατιωτικοί, αλλά μόνο «ορισμένες» συγκεκριμένες αποστολές⁵⁵.

60. Δεύτερον, υπενθυμίζω ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 επιτρέπει, γενικά, παρέκκλιση από τους κανόνες της εν λόγω οδηγίας και, κατ' επέκταση, από τους κανόνες της οδηγίας 2003/88, όταν οι «εγγενείς ιδιαιτερότητες» των επίμαχων δραστηριοτήτων, στις οποίες περιλαμβάνονται ορισμένες από αυτές που εκτελούν οι στρατιωτικοί, «δεν επιτρέπουν» την εφαρμογή των κανόνων αυτών –ή, άλλως ειπείν, όταν οι δραστηριότητες αυτές δεν θα μπορούσαν να εκτελεστούν ορθώς, εάν εφαρμόζονταν οι κανόνες αυτοί.

61. Όπως το Δικαστήριο έχει επισημάνει, η διάταξη αυτή έχει ως σκοπό να λάβει υπόψη την ανάγκη εκπληρώσεως ορισμένων αποστολών γενικού συμφέροντος που εμπίπτουν στις «ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους»⁵⁶, όπως προβλέπονται στο άρθρο 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, στις οποίες συγκαταλέγονται συγκεκριμένες αποστολές που εκτελούνται από τους στρατιωτικούς. Προφανώς, η πρόθεση του νομοθέτη της Ένωσης ήταν να διασφαλίσει ότι η οδηγία 89/391 δεν θα επιβάλλει ένα πλαίσιο που θα εμποδίζει την ορθή εκτέλεση των αποστολών αυτών⁵⁷. Όπως υποστηρίζει η Γαλλική Κυβέρνηση, το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας αυτής διασφαλίζει ότι η Ένωση «σέβεται» τις «ουσιώδεις λειτουργίες», στις οποίες συμπεριλαμβάνονται οι ένοπλες δυνάμεις⁵⁸, και πρέπει, επομένως, να ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ.

⁵³ Βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2004, Pfeiffer κ.λπ. (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψη 53).

⁵⁴ Βλ. σημείο 55 των παρουσών προτάσεων.

⁵⁵ Βλ. απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 55 καθώς και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

⁵⁶ Βλ. απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψεις 56, 58, 59 και 61).

⁵⁷ Πρβλ. προτάσεις του γενικού εισαγγελέα A. Saggio στην υπόθεση Simar (C-303/98, EU:C:1999:621, σημείο 27), καθώς και προτάσεις του γενικού εισαγγελέα N. Wahl στην υπόθεση Sindicatul Familia Constanța κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:518, σημείο 51).

⁵⁸ Βλ. σημεία 46 και 47 των παρουσών προτάσεων.

62. Τρίτον, ωστόσο, δεν πρέπει να παραγνωριστεί η σημασία των ατομικών δικαιωμάτων, παρέκκλιση από τα οποία επιτρέπει το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391. Συναφώς, οι γενικές αρχές και οι απαιτήσεις στον τομέα της υγείας και της ασφάλειας κατά την εργασία που προβλέπονται στις οδηγίες 89/391 και 2003/88 συνιστούν ελάχιστες εγγυήσεις των οποίων απολαύει «κάθε εργαζόμενος» λόγω ακριβώς της ιδιότητάς του αυτής, ανεξάρτητα από τον τομέα δραστηριότητας στον οποίο ασκεί τα καθήκοντά του⁵⁹. Επομένως, το πεδίο εφαρμογής των οδηγιών αυτών καθορίζεται, σκοπίμως, με ιδιαίτερα ευρύ τρόπο. Αυτό το ευρύ πεδίο εφαρμογής είναι, επιπλέον, σύμφωνο με τις αρμοδιότητες που έχουν ανατεθεί στην Ένωση⁶⁰. Η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας και η εναρμόνισή τους με παράλληλη διατήρηση της προόδου είναι ακόμη ένας σκοπός της Ένωσης⁶¹. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έχει επανειλημμένα κρίνει, μεταξύ άλλων, ότι οι απαιτήσεις της οδηγίας 2003/88, όσον αφορά τη μέγιστη διάρκεια εργασίας και τον ελάχιστο χρόνο αναπαύσεως ή ακόμη την ετήσια άδεια μετ' αποδοχών, συνιστούν «ιδιαίτερης σημασίας κανόν[ες] του κοινωνικού δικαίου της Ένωσης»⁶². Επιπλέον, η υγεία και η ασφάλεια στην εργασία, το δικαίωμα σε δίκαιες συνθήκες εργασίας, το δικαίωμα σε εύλογο περιορισμό του χρόνου εργασίας ή ακόμη το δικαίωμα αναπαύσεως ανάγονται σε θεμελιώδη δικαιώματα σε διάφορα διεθνή νομοθετικά κείμενα⁶³ και, όσον αφορά το δικαίωμα της Ένωσης, στον Κοινοτικό Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων του 1989⁶⁴, καθώς και στο άρθρο 31 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – τα οποία εφαρμόζονται, και πάλι, στους «εργαζόμενους» γενικά, συμπεριλαμβανομένων των στρατιωτικών⁶⁵.

63. Στο πλαίσιο αυτό, η εξαίρεση που προβλέπεται στο άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 πρέπει, όπως έκρινε το Δικαστήριο, να ερμηνεύεται στενά ώστε να περιορίζεται στο «απολύτως αναγκαίο για τη διαφύλαξη των συμφερόντων των οποίων την προστασία καθιστά δυνατή για τα κράτη μέλη»⁶⁶.

64. Βεβαίως, όπως υποστήριξε η Γαλλική Κυβέρνηση, το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, καταλείπει, κατά τη γνώμη μου, σε κάθε κράτος μέλος περιθώριο εκτιμήσεως για να καθορίσει αυτό που

⁵⁹ Βλ. άρθρα 3 έως 7 της οδηγίας 2003/88, που αναγνωρίζουν τα δικαιώματα σε «κάθε εργαζόμενο».

⁶⁰ Υπενθυμίζω ότι η οδηγία 89/391 εκδόθηκε βάσει του άρθρου 118Α ΕΚ και η οδηγία 2003/88 εκδόθηκε βάσει του άρθρου 137 ΕΚ (νυν άρθρο 153 ΣΛΕΕ), το οποίο αντικατέστησε το ως άνω άρθρο 118Α. Αφενός, η διάταξη του άρθρου 153 ΣΛΕΕ, όπως και αυτές που προηγήθηκαν, αναθέτει αρμοδιότητα στην Ένωση να θεσπίσει ελάχιστες απαιτήσεις για την προστασία της υγείας και της ασφάλειας των «εργαζομένων» γενικά· αφετέρου, όπως προκύπτει από το σημείο 43 των παρουσών προτάσεων, μολοντί η άμυνα εμπίπτει στην αρμοδιότητα των κρατών μελών, αυτό δεν απαγορεύει στην Ένωση να ασκεί, σύμφωνα με την αρμοδιότητα που της αναγνωρίζει κυρίως η εν λόγω διάταξη, κοινωνική πολιτική η οποία εκ προοιμίου καλύπτει όλους τους εργαζομένους συμπεριλαμβανομένων εκείνων που εργάζονται στον τομέα της άμυνας, στους οποίους ανήκουν και οι στρατιωτικοί.

⁶¹ Βλ. άρθρο 151 ΣΛΕΕ, κατά το οποίο: «Η Ένωση και τα κράτη μέλη [...] έχουν ως στόχο [...] τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και εργασίας [...]».

⁶² Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 26ης Ιουνίου 2001, ΒΕCTU (C-173/99, EU:C:2001:356, σκέψη 43), καθώς και της 14ης Μαΐου 2019, CCOO (C-55/18, EU:C:2019:402, σκέψη 30 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

⁶³ Βλ. άρθρο 23, παράγραφος 1, και άρθρο 24 της Οικουμενικής Διακηρύξεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948· άρθρο 7 του Διεθνούς Συμφώνου για τα οικονομικά, κοινωνικά και μορφωτικά δικαιώματα του 1966· προοίμιο, τμήμα I, σημείο 2, καθώς και άρθρο 2 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη, που υπεγράφη στο Τορίνο στις 18 Οκτωβρίου 1961. Βλ. επίσης Διεθνής Οργάνωση Εργασίας (ΔΟΕ), συμβάσεις αριθ. 132 περί της ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών (αναθεωρηθείσα), 1970 (ΔΣΕ 132), αριθ. 155 περί της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων, 1981 (ΔΣΕ 155), και αριθ. 171 περί της νυχτερινής εργασίας, 1990 (ΔΣΕ 171).

⁶⁴ Βλ. σημεία 7 και 8 του εν λόγω Χάρτη.

⁶⁵ Βλ., μεταξύ άλλων, όσον αφορά τον Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη, την προπαρατεθείσα σύσταση CM/Rec (2010) 4 για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μελών των ενόπλων δυνάμεων, τίτλος Q. Εξάλλου, ο όρος «εργαζόμενος», κατά την έννοια του άρθρου 31 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, είναι αντίστοιχος προς τον όρο της οδηγίας 2003/88 [βλ., ιδίως, απόφαση της 26ης Μαρτίου 2015, Fenoll (C-316/13, EU:C:2015:200, σκέψη 26)]. Ως εκ τούτου, οι στρατιωτικοί απολαμβάνουν, ως «εργαζόμενοι», τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται σε αυτή τη διάταξη.

⁶⁶ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, Sindicatul Familia Constanța κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 53 καθώς και εκεί μνημονευόμενη νομολογία).

θεωρεί, στο εθνικό του πλαίσιο, ότι είναι «απολύτως αναγκαίο» για την εκπλήρωση των αποστολών που έχουν ανατεθεί στις ένοπλες δυνάμεις και για την προάσπιση της εθνικής ασφάλειας και της ομαλής διεξαγωγής των «ουσιωδών λειτουργιών» του⁶⁷.

65. Πράγματι, όπως υπενθύμισαν η Σλοβενική, η Γερμανική και η Γαλλική Κυβέρνηση, τα κράτη μέλη έχουν διαφορετικές αντιλήψεις σχετικά με τις ένοπλες δυνάμεις τους, οι οποίες εξηγούνται από ιστορικούς λόγους⁶⁸, τις γεωγραφικές τους ιδιαιτερότητες και, γενικότερα, τις ιδιαίτερες απειλές που αντιμετωπίζει καθένα εξ αυτών. Εξάλλου, ορισμένα κράτη μέλη έχουν συνάψει περισσότερο δεσμευτικές διεθνείς συμφωνίες, οι οποίες τους επιβάλλουν να επωμιστούν ιδιαίτερες ευθύνες για τη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας και πληρούν, εξ αυτού του λόγου, υψηλότερα κριτήρια στρατιωτικών δυνατοτήτων⁶⁹. Οι διαφορές αυτές αντικατοπτρίζονται αναγκαστικά, σε κάποιον βαθμό, στην οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων και στη στρατιωτική κατάσταση εκάστου κράτους μέλους.

66. Ωστόσο, το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, ακόμη και υπό το πρίσμα του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, δεν μπορεί να παρέχει στα κράτη μέλη την εξουσία να παρεκκλίνουν από τους κανόνες της οδηγίας αυτής ή της οδηγίας 2003/88 με μόνη την επίκληση λόγων εθνικής ασφάλειας. Κατά τη γνώμη μου, ένα κράτος μέλος που επικαλείται την εξαίρεση αυτή πρέπει να αποδείξει ότι είναι «απολύτως απαραίτητο» να καταφύγει σ' αυτήν. Επομένως, πρέπει να τεκμηριώσει ότι η ανάγκη προστασίας των εν λόγω συμφερόντων δεν θα μπορούσε να ικανοποιηθεί αν εφαρμόζονταν στους στρατιωτικούς οι κανόνες που προβλέπονται στη μία και/ή στην άλλη από τις οδηγίες αυτές⁷⁰.

67. Εν προκειμένω, η Σλοβενική, η Ισπανική και η Γαλλική Κυβέρνηση υποστηρίζουν, κατ' ουσίαν, ότι όλες οι αποστολές που ανατίθενται στις ένοπλες δυνάμεις, ως έσχατο μέσο για την εθνική ασφάλεια⁷¹, θα πρέπει να διεξάγονται σε συνεχή βάση. Ειδικότερα, οι ένοπλες δυνάμεις θα πρέπει να είναι, ανά πάσα στιγμή, ικανές να αντιδρούν σε απειλές κατά της εθνικής ασφάλειας. Επομένως, οι στρατιωτικοί θα πρέπει να βρίσκονται μονίμως στη διάθεση των ενόπλων δυνάμεων, προκειμένου να διασφαλιστεί η ετοιμότητά τους για άμεση επέμβαση. Επιπλέον, τόσο η επιτυχία τέτοιων επεμβάσεων όσο και η ανάγκη προστασίας των ίδιων των στρατιωτικών προϋποθέτουν την κατάλληλη κατάρτιση και προετοιμασία. Προς τούτο απαιτείται παρέκκλιση από τους κανόνες της οδηγίας 2003/88⁷². Η Γαλλική Κυβέρνηση προσθέτει ότι η απαίτηση αδιάλειπτης λειτουργίας της δημόσιας υπηρεσίας εκδηλώνεται επίσης στο πλαίσιο των αποστολών για την πρόληψη και την αντιμετώπιση των απειλών, δεδομένου ότι οι στρατιωτικοί κινητοποιούνται, τουλάχιστον σε ορισμένα κράτη μέλη, μόνιμα για να εξασφαλίσουν την αεροπορική άμυνα και την υπεράσπιση των συνόρων της εθνικής επικράτειας ή ακόμη στο πλαίσιο δραστηριοτήτων επιτηρήσεως. Αυτή η αδιάλειπτη λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας είναι, κατά τη Γαλλική Κυβέρνηση, ακόμη πιο επιτακτική στο σημερινό γεωπολιτικό πλαίσιο⁷³.

⁶⁷ Βλ., κατ' αναλογία, αποφάσεις της 26ης Οκτωβρίου 1999, Sirdar (C-273/97, EU:C:1999:523, σκέψη 27) της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2, σκέψη 24), καθώς και της 20ής Μαρτίου 2018, Επιτροπή κατά Αυστρίας (Κρατικό τυπογραφείο) (C-187/16, EU:C:2018:194, σκέψη 78).

⁶⁸ Η Γαλλική Κυβέρνηση επικαλέστηκε πολλές συγκρούσεις που αντιμετώπισε η Γαλλική Δημοκρατία. Η Σλοβενική Κυβέρνηση επικαλέστηκε τη σύγκρουση που επακολούθησε την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Δημοκρατίας της Σλοβενίας στις αρχές της δεκαετίας του 1990.

⁶⁹ Βλ., στο πλαίσιο της ΚΠΑΑ, άρθρο 42, παράγραφος 6, ΣΕΕ.

⁷⁰ Βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 20ής Μαρτίου 2018, Επιτροπή κατά Αυστρίας (Κρατικό τυπογραφείο) (C-187/16, EU:C:2018:194, σκέψεις 78 έως 80 καθώς και εκεί μνημονεύομενη νομολογία).

⁷¹ Βλ. σημείο 28 των παρουσών προτάσεων.

⁷² Η Γαλλική Κυβέρνηση επικαλείται την εκπαίδευση στις νυχτερινές επεμβάσεις, που επιβάλλουν την εξαίρεση από τους κανόνες της οδηγίας αυτής σε σχέση με τη νυχτερινή εργασία (βλ. σημείο 24 των παρουσών προτάσεων).

⁷³ Βλ. σημείο 29 των παρουσών προτάσεων.

68. Κατά τη γνώμη μου, είναι αναμφισβήτητο ότι οι ένοπλες δυνάμεις υπόκεινται σε μια ιδιαίτερα επιτακτική απαίτηση αδιάλειπτης λειτουργίας. Ωστόσο, η αδιάλειπτη λειτουργία και ο βαθμός διαθεσιμότητας των εργαζομένων που αυτή συνεπάγεται δεν αποτελούν αποκλειστικά χαρακτηριστικά των ενόπλων δυνάμεων. Πράγματι, κάθε δημόσια υπηρεσία πρέπει να λειτουργεί συνεχώς και με κανονικό τρόπο⁷⁴.

69. Όμως, μολονότι η απαίτηση αδιάλειπτης παροχής δημόσιας υπηρεσίας, μεταξύ άλλων, στους τομείς της δημόσιας υγείας, της ασφάλειας και της δημόσιας τάξης, μπορεί να δικαιολογήσει τη στέρηση του προσωπικού τους από ορισμένα δικαιώματα που αναγνωρίζονται στους εργαζομένους, όπως το δικαίωμα απεργίας⁷⁵, ωστόσο το Δικαστήριο έχει επανειλημμένα κρίνει ότι η απαίτηση αυτή, κατ' αρχήν, δεν αποκλείει την εφαρμογή των κανόνων των οδηγιών 89/391 και 2003/88 στο οικείο προσωπικό⁷⁶.

70. Πράγματι, υπενθυμίζεται, *τέταρτον*, ότι, κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, ακόμη και αν οι υπηρεσίες αυτές πρέπει να αντιμετωπίζουν γεγονότα τα οποία, εξ ορισμού, δεν είναι προβλέψιμα, ωστόσο οι δραστηριότητες τις οποίες διεξάγουν υπό κανονικές συνθήκες και οι οποίες, επιπλέον, ανταποκρίνονται στην αποστολή που τους έχει ανατεθεί, είναι δυνατόν να οργανώνονται εκ των προτέρων, μεταξύ άλλων, όσον αφορά την πρόληψη των κινδύνων για την ασφάλεια ή/και την υγεία, καθώς και το ωράριο εργασίας του προσωπικού⁷⁷. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο κρίνει ότι η απαίτηση αδιάλειπτης λειτουργίας των υπηρεσιών αυτών μπορεί, κατ' αρχήν, να διασφαλιστεί με την τήρηση των κανόνων των οδηγιών 89/391 και 2003/88, ιδίως με τον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων και με την εναλλαγή του προσωπικού, και ότι οι περιορισμοί που συνεπάγεται αυτός ο σχεδιασμός για τον εργοδότη θεωρούνται ήσσονος σημασίας σε σχέση με τα δικαιώματα στην υγεία και την ασφάλεια των ενδιαφερόμενων εργαζομένων⁷⁸.

71. Σύμφωνα με την εν λόγω νομολογία, αυτό δεν συμβαίνει όταν οι δραστηριότητες αυτές διεξάγονται σε «έκτακτες περιστάσεις», όπως φυσικές ή τεχνολογικές καταστροφές, επιθέσεις ή μεγάλα ατυχήματα. Στην περίπτωση αυτή, η εφαρμογή του άρθρου 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 στις υπηρεσίες στον τομέα της δημόσιας υγείας, της ασφάλειας και της δημόσιας τάξης είναι, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, δικαιολογημένη. Το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι η ορθή εκτέλεση και, ιδίως, η αδιάλειπτη εκπλήρωση των αποστολών τους θα διακυβεύονταν εάν τηρούνταν όλοι οι κανόνες που προβλέπονται στις οδηγίες 89/391 και 2003/88. Αναγνωρίζει επίσης ότι οι περιστάσεις αυτές ενδέχεται να εκθέσουν τους εργαζομένους σε σημαντικούς κινδύνους για την ασφάλεια και/ή την υγεία τους και ότι δεν θα ήταν λογικό να απαιτείται από τον εργοδότη, όσον αφορά τους εμπλεκόμενους εργαζόμενους, να προλαμβάνει αποτελεσματικά τους επαγγελματικούς κινδύνους και να προγραμματίζει τον χρόνο εργασίας σύμφωνα με τους εν λόγω κανόνες⁷⁹.

⁷⁴ Βλ. σημείο 26 των παρουσών προτάσεων.

⁷⁵ Βλ., όσον αφορά τους στρατιωτικούς, την προπαρατεθείσα σύσταση CM/Rec (2010) 4 για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μελών των ενόπλων δυνάμεων, σ. 56.

⁷⁶ Βλ. αποφάσεις της 20ής Νοεμβρίου 2018, *Sindicatul Familia Constanța* κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 67), καθώς και της 30ής Απριλίου 2020, *Készenléti Rendőrség* (C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψη 40).

⁷⁷ Βλ. απόφαση της 5ης Οκτωβρίου 2004, *Pfeiffer* κ.λπ. (C-397/01 έως C-403/01, EU:C:2004:584, σκέψη 57), καθώς και της 30ής Απριλίου 2020, *Készenléti Rendőrség* (C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψη 41).

⁷⁸ Βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 30ής Απριλίου 2020, *Készenléti Rendőrség* (C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψη 44).

⁷⁹ Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 20ής Νοεμβρίου 2018, *Sindicatul Familia Constanța* κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 67), καθώς και της 30ής Απριλίου 2020, *Készenléti Rendőrség* (C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψεις 40 και 42).

72. Μολονότι η εν λόγω νομολογία πρέπει, κατά τη γνώμη μου, να προσαρμοστεί όσον αφορά τους στρατιωτικούς, όπως θα εξηγήσω στα σημεία 78 επ. κατωτέρω, ωστόσο, προκύπτει ότι μόνη η απαίτηση αδιάλειπτης λειτουργίας των ενόπλων δυνάμεων δεν αποδεικνύει την ανάγκη να αποκλείεται πάντοτε το σύνολο των στρατιωτικών από τους ευεργετικούς κανόνες της οδηγίας 2003/88 –ή εκείνους της οδηγίας 89/391.

73. Η ερμηνεία αυτή δεν τίθεται εν αμφιβόλω από την απόφαση *Sindicatul Familia Constanța* κ.λπ.⁸⁰, με την οποία το Δικαστήριο έκρινε ότι «ορισμένες ιδιαίτερες δραστηριότητες του δημόσιου τομέα [...] εμφανίζουν, ακόμη και όταν ασκούνται υπό κανονικές συνθήκες, τόσο ειδικά χαρακτηριστικά ώστε η ίδια η φύση τους να αποκλείει κατ' ανάγκην τον προγραμματισμό του χρόνου εργασίας ο οποίος να πληροί τις απαιτήσεις που επιβάλλει η οδηγία 2003/88»⁸¹.

74. Πράγματι, δεν μπορεί να συναχθεί από την απόφαση αυτή, κατά τη γνώμη μου, ότι είναι δυνατόν να αποκλειστούν επί μονίμου βάσεως όλοι οι στρατιωτικοί από τους ευεργετικούς κανόνες της οδηγίας αυτής. Το σκεπτικό της εν λόγω αποφάσεως πρέπει να ενταχθεί στο πλαίσιο της υποθέσεως επί της οποίας εκδόθηκε. Αφορούσε, υπενθυμίζω, το λειτούργημα του επαγγελματία αναδόχου γονέα, που συνίσταται στο να υποδέχεται συνεχώς και για μεγάλο χρονικό διάστημα, στην εστία του και στην οικογένειά του, ένα ιδιαίτερος ευάλωτο παιδί. Ωστόσο, το Δικαστήριο επισήμανε ότι θα ήταν ασυμβίβαστο με την αποστολή των επαγγελματιών αναδόχων γονέων να τους παρέχεται, σε τακτά χρονικά διαστήματα, το δικαίωμα να αποχωρίζονται τα παιδιά που έχουν τοποθετηθεί κοντά τους μετά από ορισμένο αριθμό ωρών εργασίας ή κατά τη διάρκεια των εβδομαδιαίων ή ετήσιων περιόδων αναπαύσεως. Δεν ήταν επίσης λογικό να εισαχθεί ένα σύστημα εναλλαγής μεταξύ των επαγγελματιών αναδόχων γονέων, δεδομένου ότι ένα τέτοιο σύστημα θα έθετε σε κίνδυνο, μεταξύ άλλων, τον υφιστάμενο δεσμό μεταξύ καθενός εξ αυτών και του ανατεθειμένου σ' αυτόν παιδιού⁸².

75. Εν ολίγοις, η απόφαση αφορά την πολύ ιδιαίτερη περίπτωση δραστηριότητας που, κατ' αρχήν, μπορεί να εκτελέσει ένας και μόνος εργαζόμενος. Αυτό όμως δεν μπορεί να ισχύει για το σύνολο του στρατιωτικού προσωπικού ενός κράτους μέλους. Ενώ οι ένοπλες δυνάμεις ως «σύνολο» πρέπει να ασκούν τη δραστηριότητά τους συνεχώς, δεν ισχύει το ίδιο, σε όλες τις περιπτώσεις, για κάθε εργαζόμενο ξεχωριστά που υπηρετεί σε αυτές⁸³.

76. Όπως θα εξηγήσω στα σημεία 86 επ. των παρουσών προτάσεων, ορισμένες από τις δραστηριότητες που ασκούνται από τους στρατιωτικούς δεν προσφέρονται, εκ φύσεως, για την εφαρμογή των κανόνων της οδηγίας 2003/88. Η απόφαση *Sindicatul Familia Constanța* κ.λπ.⁸⁴ θα μπορούσε, επίσης, να δικαιολογήσει τον μόνιμο αποκλεισμό συγκεκριμένων στρατιωτικών από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας. Πράγματι, όπως υποστήριξε, κατ' ουσίαν, η Επιτροπή κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, ορισμένοι στρατιωτικοί ενδέχεται να εκτελούν καθήκοντα υψηλής εξειδικεύσεως ή που απαιτούν υψηλό βαθμό εμπιστευτικότητας, με αποτέλεσμα να μπορούν δύσκολα να αντικατασταθούν⁸⁵. Ούτε μπορεί να αποκλειστεί ότι ορισμένες επίλεκτες μονάδες,

⁸⁰ Απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018 (C-147/17, EU:C:2018:926).

⁸¹ Απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, *Sindicatul Familia Constanța* κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψη 68).

⁸² Βλ. απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018, *Sindicatul Familia Constanța* κ.λπ. (C-147/17, EU:C:2018:926, σκέψεις 70 έως 75).

⁸³ Βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 30ής Απριλίου 2020, *Készenléti Rendőrség* (C-211/19, EU:C:2020:344, σκέψη 44).

⁸⁴ Απόφαση της 20ής Νοεμβρίου 2018 (C-147/17, EU:C:2018:926).

⁸⁵ Βλ., κατ' αναλογία, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), απόφαση της 22ας Μαρτίου 2012, *Konstantin Markin* κατά Ρωσίας, ECHR:2012:0322JUD003007806 § 148. Το ίδιο θα μπορούσε να ισχύσει για ορισμένους πολιτικούς υπαλλήλους των ενόπλων δυνάμεων.

για παράδειγμα τμήματα των ειδικών δυνάμεων των κρατών μελών, είναι οι μόνες που διαθέτουν συγκεκριμένες δεξιότητες και είναι ιδιαίτερα εξειδικευμένες σε ορισμένα είδη αποστολών, έτσι ώστε τα μέλη τους, και πάλι, δυσχερώς μπορούν να αντικαθίστανται⁸⁶.

77. Από τα προεκτεθέντα προκύπτει ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 δεν επιτρέπει στα κράτη μέλη να αποκλείουν επί μονίμου βάσεως όλο το στρατιωτικό προσωπικό από τους κανόνες της εν λόγω οδηγίας ή της οδηγίας 2003/88⁸⁷. Αυτές οι δύο οδηγίες είναι, κατ' αρχήν, εξίσου εφαρμόσιμες στους στρατιωτικούς⁸⁸. Μόνον ορισμένες «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων, οι εγγενείς ιδιαιτερότητες των οποίων δεν επιτρέπουν την εφαρμογή των κανόνων αυτών των δύο οδηγιών, εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής τους.

78. Όπως ισχυρίζεται η Γερμανική Κυβέρνηση, πρέπει επομένως, προς τον σκοπό της εφαρμογής των εν λόγω οδηγιών, να γίνει διάκριση μεταξύ των διαφόρων δραστηριοτήτων που ασκούν οι στρατιωτικοί⁸⁹. Συναφώς, ενώ, όπως ανέφερα προηγουμένως, η υφιστάμενη νομολογία του Δικαστηρίου που διακρίνει τις «κανονικές συνθήκες» από τις «εξαιρετικές περιστάσεις» δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση των στρατιωτικών, ωστόσο παρέχει χρήσιμες ενδείξεις.

79. Θα ήθελα να επισημάνω ευθύς εξαρχής ότι δεν πρόκειται να συγκριθούν οι δραστηριότητες που διεξάγονται από τους στρατιωτικούς σε «καιρό ειρήνης» με εκείνες που διεξάγονται από αυτούς σε «καιρό πολέμου».

80. Βεβαίως, σε περίπτωση κηρύξεως πολέμου από ένα κράτος μέλος ή σοβαρής διεθνούς εντάσεως που συνιστά απειλή πολέμου, το εν λόγω κράτος μέλος θα είχε προφανώς το δικαίωμα, υπ' αυτές τις «εξαιρετικές περιστάσεις», να παρεκκλίνει από τις οδηγίες 89/391 και 2003/88. Ωστόσο, η εξαίρεση που προβλέπεται στο άρθρο 2, παράγραφος 2, της πρώτης οδηγίας δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια τέτοια περίπτωση⁹⁰. Συναφώς, συμφωνώ με τις κυβερνήσεις που

⁸⁶ Βλ., κατ' αναλογία, απόφαση της 26ης Οκτωβρίου 1999, Sirdar (C-273/97, EU:C:1999:523, σκέψεις 21 έως 32). Δείτε, για τη φυσιογνωμία και, συνοπτικά, τις χρήσεις των ειδικών δυνάμεων στην πρόσφατη ιστορία, Malis, C., όπ.π., σ. 118 και 130 έως 133.

⁸⁷ Πρβλ. απόφαση της 12ης Ιανουαρίου 2006, Επιτροπή κατά Ισπανίας (C-132/04, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2006:18). Ομοίως, καμία από τις πράξεις που αναφέρονται στο σημείο 62 των παρουσών προτάσεων δεν περιλαμβάνει γενικό αποκλεισμό του στρατιωτικού προσωπικού όσον αφορά τα δικαιώματα σε δίκαιες συνθήκες εργασίας, ενώ ένας τέτοιος γενικός αποκλεισμός προβλέπεται μερικές φορές όσον αφορά άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και των συλλογικών διαπραγματεύσεων (βλ., μεταξύ άλλων, παράγραφο 14 του Κοινοτικού Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων).

⁸⁸ Πρβλ. Bundersverwaltungsgericht (Ομοσπονδιακό Διοικητικό Δικαστήριο, Γερμανία), 15 Δεκεμβρίου 2011, 2 C 41.10 (DE:BVwG:2011:151211U2C41.10.0). Κατά τα λοιπά, το γεγονός ότι οι στρατιωτικοί δεν εξαιρούνται, κατ' αρχήν, από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 89/391 αποδεικνύεται επίσης από το ότι πολλές «ειδικές οδηγίες» για την υγεία και την ασφάλεια στο χώρο εργασίας, οι οποίες εκδόθηκαν βάσει της πρώτης οδηγίας, προβλέπουν παρεκκλίσεις σχετικά με την εν λόγω κατηγορία εργαζομένων. Βλ., συναφώς, άρθρο 2, παράγραφος 2, της οδηγίας 89/656/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 30ής Νοεμβρίου 1989, σχετικά με τις ελάχιστες προδιαγραφές ασφαλείας και υγείας για τη χρήση από τους εργαζόμενους εξοπλισμών ατομικής προστασίας κατά την εργασία (Τρίτη ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ) (ΕΕ 1989, L 393, σ. 18). Βλ., επίσης, το άρθρο 10, παράγραφος 1, στοιχείο β', της οδηγίας 2013/35/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 26ης Ιουνίου 2013, περί των ελαχίστων απαιτήσεων υγείας και ασφάλειας όσον αφορά την έκθεση των εργαζομένων σε κινδύνους προερχόμενους από φυσικούς παράγοντες (ηλεκτρομαγνητικά πεδία) (20ή ειδική οδηγία κατά την έννοια του άρθρου 16 παράγραφος 1 της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ) και περί καταργήσεως της οδηγίας 2004/40/ΕΚ (ΕΕ 2013, L 179, σ. 1). Εκ τούτων συνάγεται ότι, κατ' αρχήν, οι οδηγίες για την υγεία και την ασφάλεια στην εργασία, για την εφαρμογή της οδηγίας 89/391 –οι οποίες αφορούν ζητήματα τόσο διαφορετικά όπως τους χώρους εργασίας, τη χρήση από τους εργαζόμενους κατά την εργασία εξοπλισμού εργασίας, τον εξοπλισμό οθόνης, την πρόληψη των κινδύνων που συνδέονται με την έκθεση σε καρκινογόνους παράγοντες, τον θόρυβο, τις δονήσεις κατά την εργασία κ.λπ.– εφαρμόζονται στους στρατιωτικούς.

⁸⁹ Διευκρινίζω ότι, εν γένει, οι ένοπλες δυνάμεις των κρατών μελών δεν συνιστούν ομοιογενή «σύνολα». Οι στρατιωτικοί απασχολούνται σε θέσεις μεγάλης πολυμορφίας, ορισμένες επιχειρησιακές, άλλες σαφώς λιγότερο επιχειρησιακές, και είναι επιφορτισμένοι με καθήκοντα και αποστολές πολύ διαφορετικές.

⁹⁰ Διαφορετικά, η διάταξη αυτή θα έχανε εν μέρει τον λόγο υπ'αρχεώς της, αφού θα επικαλυπτόταν, ιδίως, από το άρθρο 347 ΣΛΕΕ, το οποίο επιτρέπει στα κράτη μέλη να παρεκκλίνουν από το δίκαιο της Ένωσης, εν γένει, «σε περίπτωση σοβαρής εσωτερικής διαταραχής της δημοσίας τάξεως, σε περίπτωση πολέμου ή σοβαρής διεθνούς εντάσεως που αποτελεί απειλή πολέμου, ή προς εκπλήρωση υποχρεώσεων που έχει αναλάβει με σκοπό τη διατήρηση της ειρήνης και της διεθνούς ασφαλείας». Βλ., κατ' αναλογία, άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η οποία υπογράφηκε στη Ρώμη στις 4 Νοεμβρίου 1950, και άρθρο 30 του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη.

υπέβαλαν παρατηρήσεις ενώπιον του Δικαστηρίου ότι η αντίθεση μεταξύ «καιρού ειρήνης» και «καιρού πολέμου» δεν είναι πλέον καθοριστική για τη λειτουργία των ενόπλων δυνάμεων στο σημερινό γεωπολιτικό πλαίσιο⁹¹.

81. Πράγματι, πρέπει, κατ' εμέ, όπως προτείνει η Γερμανική Κυβέρνηση, να διαχωριστεί η «συνήθης υπηρεσία» στην οποία εφαρμόζονται οι οδηγίες 89/391 και 2003/88 (ενότητα β) από τις πραγματικά «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων, ιδιαιτέρως αυτές που διεξάγονται στο πλαίσιο στρατιωτικών επιχειρήσεων και επιχειρησιακής προετοιμασίας, οι οποίες αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής των ως άνω οδηγιών (ενότητα γ). Κατ' αρχήν, μια τέτοια ερμηνεία καθιστά, κατ' εμέ, δυνατή τη στάθμιση μεταξύ, αφενός, των απαιτήσεων των δύο αυτών οδηγιών και, αφετέρου, της προασπίσεως της εθνικής ασφάλειας των κρατών μελών και της εύρυθμης εκπλήρωσης των «ουσιωδών λειτουργιών» τους, κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ (ενότητα δ). Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ένα κράτος μέλος να αποδείξει ότι οι περιορισμοί στους οποίους υπόκεινται οι ένοπλες δυνάμεις του επιτρέπουν ευρύτερη παρέκκλιση από την οδηγία 2003/88 (ενότητα ε).

β) Η «συνήθης υπηρεσία» στην οποία εφαρμόζονται οι οδηγίες 89/391 και 2003/88

82. Όπως υποστήριξε η Γερμανική Κυβέρνηση, οι στρατιωτικοί υποχρεούνται να εκτελούν, υπό «κανονικές συνθήκες», σε καθημερινή βάση πολλές δραστηριότητες, συχνά πανομοιότυπες ή παρόμοιες με εκείνες των πολιτικών υπαλλήλων, οι οποίες δεν εμφανίζουν τέτοια «εγγενή ιδιαιτερότητα» που να αποκλείει την εφαρμογή των κανόνων των οδηγιών 89/391 και 2003/88. Επομένως, πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο υπό το πρίσμα των οδηγιών αυτών. Πράγματι, δεν θα υπήρχε κανένας λόγος οι στρατιωτικοί να εκτίθενται περισσότερο από τους πολιτικούς υπαλλήλους σε κινδύνους για την υγεία και την ασφάλειά τους σε μια τέτοια περίπτωση.

83. Από την άποψη αυτή, όταν οι στρατιωτικοί ασκούν τα συνηθισμένα καθήκοντά τους –όπως συντήρηση, διοίκηση, κατάρτιση, ή ακόμη, όπως θα εκθέσω αναλυτικά στα σημεία 102 επ. των παρουσών προτάσεων, δραστηριότητες φρουρήσεως, επιβλέψεως και επιφυλακής– στον τόπο όπου υπηρετούν, τα καθήκοντα αυτά μπορούν να οργανώνονται εκ των προτέρων, μεταξύ άλλων, όσον αφορά την πρόληψη των κινδύνων για την ασφάλεια και/ή την υγεία, καθώς και όσον αφορά το ωράριο εργασίας του προσωπικού. Επιπλέον, οι περιορισμοί ως προς τη διαθεσιμότητα του προσωπικού για τη διασφάλιση της αδιάλειπτης λειτουργίας της υπηρεσίας δεν είναι, κατ' αρχήν, όπως υποστηρίζει η Γερμανική Κυβέρνηση, ανυπέρβλητοι.

⁹¹ Βλ. σημείο 29 των παρουσών προτάσεων. Για παράδειγμα, οι Ευρωπαίοι στρατιώτες που συμμετέχουν σε αποστολές στο Αφγανιστάν επιχειρούν σε «καιρό ειρήνης» –ελλείψει κηρύξεως πολέμου κατά του αφγανικού κράτους– σε «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» για τη διατήρηση ή την αποκατάσταση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας, και αντιμετωπίζουν έναν «ασύμμετρο» ή «μη κανονικό» εχθρό, κατά την έννοια του διεθνούς δικαίου, δηλαδή εχθρό που δεν ανήκει σε κρατικό στρατό.

84. Στην περίπτωση αυτή, αφενός, ο εργοδότης πρέπει να τηρεί τις γενικές αρχές που καθορίζονται στην οδηγία 89/391 – πρόληψη των επαγγελματικών κινδύνων, εκτίμηση των κινδύνων που δεν μπορούν να αποφευχθούν, καταπολέμηση των κινδύνων στην πηγή τους, προσαρμογή της εργασίας στον στρατιωτικό κ.λπ.⁹²

85. Αφετέρου, ισχύουν επίσης οι κανόνες που προβλέπονται στην οδηγία 2003/88 για τον χρόνο εργασίας. Ειδικότερα, ο ημερήσιος και ο εβδομαδιαίος χρόνος εργασίας για τους στρατιωτικούς πρέπει να καθορίζονται εντός των ορίων που προβλέπει η οδηγία. Ωστόσο, η οδηγία προβλέπει τη δυνατότητα ειδικών παρεκκλίσεων οι οποίες, σε αντίθεση με όσα υποστηρίζει η Γαλλική Κυβέρνηση, αφορούν τη «συνήθη υπηρεσία» των στρατιωτικών. Αναφέρομαι ειδικότερα στο άρθρο 17, παράγραφος 3, στοιχεία β' και γ', της οδηγίας, το οποίο επιτρέπει παρεκκλίσεις από διάφορα δικαιώματα που προβλέπονται σε αυτήν⁹³, αντίστοιχα για «δραστηριότητες φύλαξης και επίβλεψης που χαρακτηρίζονται από την ανάγκη συνεχούς παρουσίας για την προστασία των αγαθών και των προσώπων» και για «τις δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται από την ανάγκη να εξασφαλισθεί η συνέχεια της υπηρεσίας». Το γεγονός ότι οι στρατιωτικοί δεν αναφέρονται ρητά στη διάταξη αυτή είναι, εν προκειμένω, άνευ σημασίας, δεδομένου ότι οι εργαζόμενοι και οι δραστηριότητες απαριθμούνται ενδεικτικώς⁹⁴. Οι παρεκκλίσεις αυτές παρέχουν πρόσθετη ευελιξία για τη διασφάλιση της αδιάλειπτης λειτουργίας της υπηρεσίας⁹⁵, όπως επισήμανε η Επιτροπή κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση.

γ) Οι «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων για τις οποίες δεν εφαρμόζονται οι οδηγίες 89/391 και 2003/88

86. Υπάρχουν, προφανώς, «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων των οποίων οι «εγγενείς ιδιαιτερότητες» δεν επιτρέπουν την εφαρμογή των κανόνων που προβλέπονται στις οδηγίες 89/391 και 2003/88. Από την άποψη αυτή, οι ένοπλες δυνάμεις παρουσιάζουν, όπως επισημαίνουν οι κυβερνήσεις που υπέβαλαν παρατηρήσεις ενώπιον του Δικαστηρίου, μια αδιαμφισβήτητη «ιδιαιτερότητα», ιδιαίτερα σε σχέση με τις αστυνομικές ή πυροσβεστικές

⁹² Βλ. άρθρο 6 της οδηγίας 89/391. Εξάλλου, αυτό προβλέπει η γαλλική νομοθεσία μεταφοράς της οδηγίας. Η νομοθεσία αυτή προβλέπει ότι όσον αφορά το «στρατιωτικό προσωπικό που ασκεί δραστηριότητες ίδιας φύσεως με εκείνες που ανατίθενται στο πολιτικό προσωπικό», εφαρμόζονται πλήρως οι κανόνες που απορρέουν από την οδηγία. Ο στρατιωτικός, ασκώντας μια τέτοια δραστηριότητα, διαθέτει, όπως κάθε δημόσιος υπάλληλος, δικαίωμα αρνήσεως παροχής εργασίας, όταν έχει βάσιμους λόγους να πιστεύει ότι η εργασιακή του κατάσταση εγκυμονεί σοβαρό και άμεσο κίνδυνο για τη ζωή ή την υγεία του. Αντιθέτως, «εάν οι ιδιαιτερότητες που είναι εγγενείς στις δραστηριότητες εθνικής άμυνας, εσωτερικής ασφάλειας ή πολιτικής προστασίας αποκλείουν με τρόπο δεσμευτικό την εφαρμογή των κανόνων αυτών, «η αρμόδια αρχή μεριμνά για την ενίσχυση της ασφάλειας και την προστασία της σωματικής και ψυχικής υγείας του στρατιωτικού, προσαρμόζοντας [τους εν λόγω κανόνες] στις τοπικές ιδιαιτερότητες και στο επιχειρησιακό περιβάλλον». Ένας στρατιωτικός δεν έχει δικαίωμα αρνήσεως παροχής εργασίας σε αυτήν την περίπτωση. Βλ. διάταγμα αριθ. 2018-1286, της 27ης Δεκεμβρίου 2018, σχετικά με τους όρους υγιεινής και ασφάλειας για την προστασία της υγείας και της σωματικής ακεραιότητας του στρατιωτικού προσωπικού κατά τη διάρκεια της υπηρεσίας του (JORF αριθ. 0301 της 29ης Δεκεμβρίου 2018), ειδ. άρθρα R. 4123-53 και R. 4123-54. Βλ., επίσης, διάταγμα αριθ. 2012-422, της 29ης Μαρτίου 2012, για την υγεία και την ασφάλεια στην εργασία στο Υπουργείο Άμυνας (JORF αριθ. 0077 της 30ής Μαρτίου 2012), άρθρα 35 και 36. Το εν λόγω διάταγμα αντιδιαστέλλει, ειδικότερα, το «στρατιωτικό προσωπικό που ασκεί δραστηριότητες ίδιας φύσεως με εκείνες που ανατίθενται στο πολιτικό προσωπικό» με το «στρατιωτικό προσωπικό που ασκεί δραστηριότητα επιχειρησιακού χαρακτήρα ή επιχειρησιακής εκπαίδευσης», γεγονός που αντιστοιχεί, σε κάποιον βαθμό, στη διάκριση που προτείνεται με τις παρούσες προτάσεις. Ωστόσο, σημειώνω ότι τουλάχιστον ορισμένοι εμπειρογνώμονες σε γαλλικά στρατιωτικά θέματα θεωρούν ότι η ως άνω νομοθεσία επιτυγχάνει μια καλή ισορροπία μεταξύ των υποχρεώσεων που απορρέουν από το ευρωπαϊκό δίκαιο και των αναγκών των ενόπλων δυνάμεων. Βλ. Haut Comité d'évaluation de la condition militaire (HCECM), 13η θεματική έκθεση, «La mort, la blessure, la maladie», Ιούλιος 2019, σ. 92.

⁹³ Πρόκειται, ειδικότερα, για κανόνες που αφορούν την ημερήσια ανάπαυση (άρθρο 3), τα διαλείμματα (άρθρο 4), την εβδομαδιαία ανάπαυση (άρθρο 5), τη διάρκεια της νυκτερινής εργασίας (άρθρο 8) και τις περιόδους αναφοράς (άρθρο 16) (βλ., για τους κανόνες αυτούς, σημείο 24 των παρούσων προτάσεων).

⁹⁴ Βλ. απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2010, Union syndicale Solidaires Isère (C-428/09, EU:C:2010:612, σκέψη 48).

⁹⁵ Βλ. αιτιολογική σκέψη 15 της οδηγίας 2003/88.

υπηρεσίες, οι οποίες έχουν απασχολήσει μέχρι στιγμής τη νομολογία του Δικαστηρίου, καθόσον οι δραστηριότητες αυτές αποτελούν ένα μεγάλο μέρος των καθηκόντων που έχουν ανατεθεί σε αυτές τις δυνάμεις.

87. Κατά τη γνώμη μου, αυτές οι «ειδικές δραστηριότητες» περιλαμβάνουν, *πρώτον*, τις δραστηριότητες των ενόπλων δυνάμεων στο πλαίσιο στρατιωτικών επιχειρήσεων. Πράγματι, η συμμετοχή των ενόπλων δυνάμεων σε τέτοιες επιχειρήσεις ανάγεται, εξ ορισμού, σε «έκτακτες περιστάσεις»⁹⁶. Εξάλλου, μολοντί οι επιχειρήσεις αυτές βρίσκονται στο επίκεντρο της δημόσιας υπηρεσίας που παρέχουν οι ένοπλες δυνάμεις, είναι σαφές ότι σε περίπτωση αποστολής, για παράδειγμα, σε τρίτη χώρα, στο πλαίσιο επιχειρήσεως «διαχείρισης κρίσης», δεν υφίσταται δυνατότητα αποτελεσματικής πρόληψης των επαγγελματικών κινδύνων⁹⁷ ή προγραμματισμού του χρόνου εργασίας σύμφωνα με τους κανόνες των οδηγιών 89/391 και 2003/88⁹⁸. *Κατ' αρχάς*, όπως υποστήριξε η Γερμανική Κυβέρνηση, η διασφάλιση της συνέχειας των δραστηριοτήτων που διεξάγονται κατά τη διάρκεια τέτοιων επιχειρήσεων χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένους περιορισμούς, δεδομένου ότι οι επιτελείς οφείλουν να διασφαλίσουν τη συνέχεια των δραστηριοτήτων με βάση αναγκαστικά περιορισμένους ανθρώπινους και υλικούς πόρους. Αυτό συνεπάγεται τη συνεργασία όλων των κινητοποιούμενων μονάδων, η δε διαχείριση του χρόνου, όπως επισήμανε η Γαλλική Κυβέρνηση, μπορεί να είναι μόνο συλλογική. *Ακολούθως*, ο σχεδιασμός των αποστολών είναι ιδιαίτερα δυσχερής, όταν αυτές εξαρτώνται από τη συμπεριφορά ενός δυνητικού εχθρού ή από άλλες περιστάσεις, στις οποίες περιλαμβάνονται περιβαλλοντικές ή γεωγραφικές παράμετροι επί των οποίων ο εργοδότης έχει ελάχιστο ή και καθόλου έλεγχο. *Τέλος*, και κατά κύριο λόγο, τα δικαιώματα των στρατιωτικών στην ασφάλεια και την υγεία στο χώρο εργασίας, συμπεριλαμβανομένου του περιορισμού του χρόνου εργασίας, δεν μπορούν να υπερिσχύουν των επιχειρησιακών επιταγών, διότι άλλως θα διακυβευόταν η ομαλή διεξαγωγή των ίδιων των επιχειρήσεων. Σε αυτό το πλαίσιο, η διαθεσιμότητα και η δέσμευση των στρατιωτικών πρέπει να είναι απόλυτες⁹⁹.

88. Κατά τη γνώμη μου, αυτό ισχύει κατ' αρχήν τόσο για τις εξωτερικές επιχειρήσεις –περίπτωση αποστολής δυνάμεων εκτός των συνόρων, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο σημείο– όσο και για τις εσωτερικές επιχειρήσεις –περίπτωση κινητοποίησης στρατιωτικού προσωπικού από ένα κράτος μέλος στην επικράτειά του. Συναφώς, πρέπει να ληφθεί υπόψη ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων ως εσχάτου μέσου. Κατ' αρχήν, το στρατιωτικό προσωπικό κινητοποιείται με αυτόν τον τρόπο, και πάλι, μόνο σε περίπτωση «έκτακτων περιστάσεων». Οι ένοπλες δυνάμεις καλούνται να ενισχύσουν τις δυνάμεις που έχουν στη διάθεσή τους οι πολιτικές αρχές μόνο όταν, λόγω «έκτακτων περιστάσεων», όπως φυσικές καταστροφές ή τρομοκρατικές επιθέσεις, που συνέβησαν ή επίκεινται, τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους οι πολιτικές αρχές δεν επαρκούν πλέον και είναι αναγκαίο να ληφθούν εξίσου έκτακτα μέτρα για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης και της προστασίας του κοινωνικού συνόλου¹⁰⁰. Υπό τις συνθήκες αυτές, δεν μπορεί να

⁹⁶ Βλ. σημείο 71 των παρουσών προτάσεων.

⁹⁷ Θα είναι εύκολο να διαπιστωθεί ότι ο εργοδότης δύσκολα θα μπορούσε να «καταπολεμήσει τους κινδύνους στην πηγή», όπως απαιτεί το άρθρο 6 της οδηγίας 89/391.

⁹⁸ Διευκρινίζω ότι, κατά τη γνώμη μου, ο αποκλεισμός αφορά το σύνολο των εμπλεκόμενων στρατευμάτων, δηλαδή όχι μόνον τους στρατιωτικούς που βρίσκονται στο θέατρο επιχειρήσεων, αλλά και εκείνους των οποίων η δραστηριότητα συνδέεται άμεσα με τη διεξαγωγή ή την υποστήριξη εξωτερικών επιχειρήσεων και η οποία επομένως χαρακτηρίζεται από τις ανάγκες αυτών των επιχειρήσεων.

⁹⁹ Βλ., για μια διαφωτιστική μαρτυρία, De Braquilanges, M., «Les militaires et le temps de travail», ιστολόγιο *Theatrum Belli*, 2017: «[...] το προσωπικό που επεμβαίνει εκτός των συνόρων βρίσκεται συνεχώς σε επιχειρησιακή ετοιμότητα, διότι η απειλή ελλοχεύει, ανά πάσα στιγμή, τόσο για το ίδιο όσο και για τις γειτονικές μονάδες που μπορεί να βρεθούν σε κίνδυνο και να ζητήσουν την υποστήριξή μας, είτε αναπαυόμαστε και ανακτούμε τις δυνάμεις μας, ή κατά μείζονα λόγο είμαστε σε ενεργή υπηρεσία. [...] Στην ομίχλη του πολέμου, η ρύθμιση του χρόνου εργασίας θα ισοδυναμούσε με άρνηση του απροσδόκητου το οποίο, όμως, παραμονεύει ως καρπός της βούλησης του αντιπάλου. [...] Ο περιορισμός του χρόνου εργασίας κατά τη διάρκεια της επιχείρησης θα έθετε αναπόφευκτα εν αμφιβόλω την αποφασιστικότητά μας, αφού θα συνιστούσε αυτοπεριορισμό της διαθεσιμότητάς μας και επομένως της αφοσίωσής μας».

¹⁰⁰ Βλ. σημείο 28 των παρουσών προτάσεων.

απαιτηθεί αποτελεσματική πρόληψη των επαγγελματικών κινδύνων και προγραμματισμός του χρόνου εργασίας σύμφωνα με τους κανόνες των οδηγιών 89/391 και 2003/88 για το εμπλεκόμενο στρατιωτικό προσωπικό¹⁰¹.

89. *Δεύτερον*, οι «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων περιλαμβάνουν, κατά τη γνώμη μου, την αρχική κατάρτιση, την εκπαίδευση και τις ασκήσεις που εκτελούνται από τους στρατιωτικούς με σκοπό την επιχειρησιακή ετοιμότητα. Κατ' εμέ, μολονότι οι δραστηριότητες αυτές διεξάγονται υπό «συνήθεις συνθήκες και σύμφωνα με την αποστολή που έχει ανατεθεί»¹⁰² στις ένοπλες δυνάμεις, φρονώ ότι έχουν «τέτοιες εγγενείς ιδιαιτερότητες» που η φύση τους δεν επιτρέπει την εφαρμογή των διατάξεων των οδηγιών 89/391 και 2003/88¹⁰³. Πράγματι, οι ένοπλες δυνάμεις πρέπει όχι μόνο να προστατεύουν την ασφάλεια ή τα ζωτικά συμφέροντα των κρατών μελών, ιδιαιτέρως, στο πλαίσιο στρατιωτικών επιχειρήσεων, αλλά και να προετοιμάζονται γι' αυτές. Όπως τόνισαν η Σλοβενική και η Γαλλική Κυβέρνηση, τόσο για την επιτυχία των επιχειρήσεων αυτών όσο και για την ασφάλεια των ίδιων των στρατιωτικών, αυτή η προετοιμασία πρέπει να διεξάγεται υπό συνθήκες που προσομοιώνουν, όσο το δυνατόν πιστότερα, τις συνθήκες που θα έπρεπε αυτοί να αντιμετωπίσουν σε περίπτωση κινητοποίησης των ενόπλων δυνάμεων. Σε αυτό το πλαίσιο, πρέπει να είναι προετοιμασμένοι για την κόπωση, τη συλλογική πειθαρχία, την εχθρική βία και τις αντίξοες συνθήκες εργασίας. Κατά συνέπεια, η αρχική κατάρτιση, η εκπαίδευση και οι ασκήσεις πρέπει να μπορούν να πραγματοποιούνται τόσο την ημέρα όσο και τη νύχτα, μερικές φορές για μεγάλα χρονικά διαστήματα –χωρίς, ιδίως, να τίθενται σε εφαρμογή οι κανόνες σχετικά με τις περιόδους αναπαύσεως και τη νυχτερινή εργασία που προβλέπονται στην οδηγία 2003/88¹⁰⁴.

90. *Τρίτον*, φρονώ ότι, σύμφωνα με το περιθώριο εκτίμησης που πρέπει να τους αναγνωριστεί¹⁰⁵, τα κράτη μέλη θα πρέπει να μπορούν να ορίζουν στο εθνικό τους δίκαιο άλλες δραστηριότητες των ενόπλων δυνάμεων που εξαιρούνται από τους κανόνες των οδηγιών 89/391 και 2003/88, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές είναι «συγκεκριμένες», και εφόσον αποδεικνύουν ότι αυτό είναι «απολύτως απαραίτητο» για την ομαλή διεξαγωγή των επίμαχων δραστηριοτήτων¹⁰⁶.

91. *Συγκεκριμένα*, κατά τη συμμετοχή των στρατιωτικών σε όλες αυτές τις «ειδικές δραστηριότητες», οι κανόνες των οδηγιών 89/391 και 2003/88 δεν εφαρμόζονται προσωρινά¹⁰⁷. Ωστόσο, τα κράτη μέλη υποχρεούνται, σύμφωνα με το άρθρο 2, παράγραφος 2, δεύτερο εδάφιο, της πρώτης οδηγίας, να μεριμνούν, ώστε η ασφάλεια και η υγεία των εμπλεκόμενων στρατιωτικών να διασφαλίζονται, στο μέτρο του δυνατού, λαμβάνοντας υπόψη, αφενός, τους στόχους της εν λόγω οδηγίας και, αφετέρου, τις επιχειρησιακές απαιτήσεις.

¹⁰¹ Βλ. σημείο 71 των παρουσών προτάσεων.

¹⁰² Διάταξη της 14ης Ιουλίου 2005, Personalrat der Feuerwehr Hamburg (C-52/04, EU:C:2005:467, σκέψη 52).

¹⁰³ Βλ. σημείο 73 των παρουσών προτάσεων.

¹⁰⁴ Πρβλ. HCECM, 9η θεματική έκθεση, «*Perspectives de la condition militaire*», Ιούνιος 2015, σ. 50 και 51· HCECM, 11η θεματική έκθεση, «*La fonction militaire dans la société française*», Σεπτέμβριος 2017, σ. 24 και 25, καθώς και De Braquilanges, M., όπ.π.

¹⁰⁵ Βλ. σημείο 64 των παρουσών προτάσεων.

¹⁰⁶ Βλ. σημείο 66 των παρουσών προτάσεων.

¹⁰⁷ Προφανώς, η παρέκκλιση αυτή θα αφορά στην πράξη περισσότερο τους στρατιωτικούς που απασχολούνται σε επιχειρησιακές θέσεις παρά αυτούς που απασχολούνται σε εργασίες που έχουν μικρή σχέση με τις επιχειρήσεις αυτές. Σε αυτό το πλαίσιο, μολονότι οι αρμόδιες αρχές εκτιμούν απολύτως αναγκαίο να αποστείλουν στρατιωτικό προσωπικό σε επιχειρήσεις ή να οργανώσουν εκπαίδευση ή άσκηση αναγκαία για την επιχειρησιακή ετοιμότητα, το άρθρο 7 της οδηγίας 2003/88, το οποίο προβλέπει, υπενθυμίζω, δικαίωμα ετήσιας άδειας μετ' αποδοχών, δεν θα εμπόδιζε, κατά τη γνώμη μου, την ανάκληση ενδεχομένως των στρατιωτικών από την άδεια. Κατ' εμέ, η διάταξη αυτή απλώς θα απαγόρευε την απώλεια του υπολοίπου της άδειας που δεν έχει ληφθεί από τον στρατιωτικό ως αποτέλεσμα μιας τέτοιας ανακλήσεως.

92. Επισημαίνω επίσης ότι, στην πράξη, εναπόκειται προφανώς σε κάθε κράτος μέλος να εκτιμήσει αν αντιμετωπίζει «έκτακτες περιστάσεις» που δικαιολογούν την κινητοποίηση στρατιωτικών στο πλαίσιο στρατιωτικής επιχειρήσεως –και με αυτόν τον τρόπο να παρεκκλίνει από τις οδηγίες 89/391 και 2003/88. Εναπόκειται μόνο στα κράτη μέλη να αξιολογήσουν πότε απειλούνται τα ζωτικά τους συμφέροντα ή, ακόμη, και η διεθνής ειρήνη και να αποφασίσουν ποια είναι η αντίδραση που απαιτείται. Η απόφαση για την επιχειρησιακή κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων αποτελεί στρατιωτική επιλογή η οποία, ως τέτοια, δεν εμπίπτει στο δίκαιο της Ένωσης. Τα δε δικαιώματα στην υγεία και ασφάλεια που αναγνωρίζονται στους στρατιωτικούς από τις οδηγίες 89/391 και 2003/88 δεν μπορούν να επηρεάσουν μια τέτοια απόφαση¹⁰⁸. Σε αυτό το πλαίσιο, δεν αποκλείω, ιδίως, ότι ορισμένα κράτη μέλη μπορούν να θεωρούν, υπό το πρίσμα των πρόσφατων επιθέσεων εναντίον τους και, γενικότερα, των αναλύσεων των υπηρεσιών πληροφοριών τους, ότι αντιμετωπίζουν τρομοκρατική απειλή «εξαιρετικά» υψηλού επιπέδου, η οποία να δικαιολογεί την κινητοποίηση στρατιωτικού προσωπικού εντός της επικράτειάς τους.

δ) Μια τέτοια ερμηνεία εξασφαλίζει, κατ' αρχήν, ισόρροπη στάθμιση μεταξύ των συμφερόντων

93. Η ερμηνεία που προτείνω ως προς το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 καθιστά, κατά τη γνώμη μου, δυνατή μια ισόρροπη στάθμιση μεταξύ, αφενός, των δικαιωμάτων στην ασφάλεια και την υγεία κατά την εργασία, συμπεριλαμβανομένου του περιορισμού του χρόνου εργασίας, τα οποία αναγνωρίζονται από την εν λόγω οδηγία και από την οδηγία 2003/88 στους στρατιωτικούς ως εργαζομένους, και, αφετέρου, των αναγκών των ενόπλων δυνάμεων¹⁰⁹.

94. Κατά τη γνώμη μου, η ερμηνεία αυτή διασφαλίζει, μεταξύ άλλων, την επαρκή ανάπαυση των στρατιωτικών, σύμφωνα με τον σκοπό που επιδιώκει η οδηγία 2003/88¹¹⁰, όταν οι αποκλίσεις από τους σχετικούς κανόνες δεν είναι απαραίτητες, γεγονός που συμβάλλει στην άσκηση των «ειδικών δραστηριοτήτων» για τις οποίες επιβάλλεται η πλήρης διαθεσιμότητα και δέσμευσή τους¹¹¹.

95. Εξάλλου, αμφιβάλλω αν αυτή η ερμηνεία θέτει, πράγματι, υπό αμφισβήτηση την αρχή της διαθεσιμότητας¹¹² του στρατιωτικού προσωπικού, όπως έγινε αντιληπτή ιδίως από το γαλλικό δίκαιο –αρχή η οποία, σύμφωνα με τη Γαλλική Κυβέρνηση, σχετίζεται με την «εθνική ταυτότητα» της Γαλλικής Δημοκρατίας, κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, ΣΕΕ, για τον λόγο ότι εγγυάται την «ελεύθερη άσκηση της διοίκησης των ενόπλων δυνάμεων», αρχή κατοχυρωμένη σε συνταγματικό επίπεδο στην έννομη τάξη της¹¹³.

¹⁰⁸ Όσον αφορά το ζήτημα αν μια απόφαση για την επιχειρησιακή κινητοποίηση των ενόπλων δυνάμεων θα έπρεπε να υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο, φρονώ ότι κάθε κράτος μέλος θα έπρεπε να εφαρμόσει τους δικούς του κανόνες εν προκειμένω. Πράγματι, θα θεωρούσα δύσκολο να δικαιολογηθεί ότι το δίκαιο της Ένωσης επιβάλλει έναν τέτοιο κανόνα δικαστικού ελέγχου αποκλειστικά και μόνο για τον λόγο ότι η απόφαση αυτή συνεπάγεται παρέκκλιση από τους κανόνες των οδηγιών 89/391 και 2003/88.

¹⁰⁹ Πρβλ. την προπαρατεθείσα σύσταση CM/Rec (2010) 4 για τα ανθρώπινα δικαιώματα των μελών των ενόπλων δυνάμεων, τίτλος Q, παράγραφος 67, καθώς και αιτιολογική έκθεση, σ. 62 και 63.

¹¹⁰ Βλ. σημείο 25 των παρουσών προτάσεων.

¹¹¹ Μπορώ μόνο να επαναλάβω τα αισιόδοξα μηνύματα ότι τέτοιοι κανόνες ως προς τον χρόνο εργασίας συμβάλλουν στην πρόσληψη και διατήρηση του στρατιωτικού προσωπικού (βλ., μεταξύ άλλων, Leigh, I., Born, H., όπ.π., σ. 175), σε μια εποχή που ορισμένα μέλη του εκφράζουν τις προσδοκίες τους για καλύτερη συμφιλίωση μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής (βλ., μεταξύ άλλων, HCECM, «*La vie des militaires et de leur famille selon le lieu d'affectation*», 12η έκθεση, Ιούνιος 2018, και Brault, O., «*Les défis de la préservation d'une singularité militaire*», σε *Un monde en turbulence – Regards du CHEM 2019 – 68η σύνοδος*).

¹¹² Βλ. σημείο 33 των παρουσών προτάσεων.

¹¹³ Βλ. Conseil constitutionnel (Συνταγματικό Συμβούλιο, Γαλλία), αποφάσεις αριθ. 2014-432 QPC της 28ης Νοεμβρίου 2014 και αριθ. 2014-45Q QPC της 27ης Φεβρουαρίου 2015.

96. Ακόμη και αν υποθεθεί ότι η αρχή της διαθεσιμότητας μπορεί πράγματι να εμπίπτει στην έννοια της «εθνικής ταυτότητας»¹¹⁴, η ερμηνεία την οποία προτείνω είναι αρκετά ευέλικτη, ώστε να μην παρεμποδίζει τις «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων, ιδίως τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Δεν κωλύει, επομένως, τη Γαλλική Δημοκρατία ή τα λοιπά κράτη μέλη να ασκούν ελεύθερα τη διοίκηση των ενόπλων δυνάμεών τους. Εξάλλου, δεν θέτει υπό αμφισβήτηση ούτε το γεγονός ότι το στρατιωτικό προσωπικό μπορεί να συμμετέχει σε επιχειρήσεις «οποτεδήποτε και οπουδήποτε», εάν οι αρμόδιες αρχές το κρίνουν απαραίτητο, ούτε το γεγονός ότι η διαθεσιμότητα και η εμπλοκή των στρατιωτικών πρέπει να είναι πλήρης κατά τη διάρκεια τέτοιων επιχειρήσεων¹¹⁵.

ε) Επί των ειδικών δεσμεύσεων των ενόπλων δυνάμεων ορισμένων κρατών μελών

97. Συνοπτικά, η ερμηνεία που προτείνω είναι ότι, σύμφωνα με το άρθρο 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391, το στρατιωτικό προσωπικό εμπίπτει, κατ' αρχήν, στους κανόνες της εν λόγω οδηγίας και της οδηγίας 2003/88. Ωστόσο, οι στρατιωτικοί αποκλείονται προσωρινά από το πεδίο εφαρμογής των οδηγιών αυτών, όταν εκτελούν ορισμένες «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων, ιδίως στο πλαίσιο στρατιωτικών επιχειρήσεων, καθώς και στο πλαίσιο της κατάρτισης, της εκπαίδευσης και των ασκήσεων που απαιτούνται για την επίτευξη επιχειρησιακής ετοιμότητας. Εξάλλου, η διάταξη αυτή επιτρέπει να εξαιρούνται, όπως ανέφερα στο σημείο 76 των παρουσών προτάσεων, ορισμένοι στρατιωτικοί, επί μόνιμου βάσεως, από τους κανόνες της τελευταίας οδηγίας¹¹⁶.

98. Ωστόσο, η Γαλλική Κυβέρνηση υποστήριξε ότι ένα κράτος μέλος θα πρέπει να έχει το δικαίωμα να αποκλείει επί μόνιμου βάσεως όλα τα μέλη των ενόπλων δυνάμεών του από τους ευεργετικούς κανόνες της οδηγίας 2003/88, όταν, όπως και η Γαλλική Δημοκρατία, αναλαμβάνει «σημαντική ευθύνη σε διεθνές επίπεδο για τη διατήρηση της ειρήνης και της ασφάλειας» και όταν, ως εκ τούτου, το επίπεδο στρατιωτικής του εμπλοκής είναι «δομικά υψηλότερο από εκείνο των άλλων κρατών».

99. Συναφώς, παρατηρώ ότι το Δικαστήριο είναι γενικά επιφυλακτικό όσον αφορά τα επιχειρήματα ότι οι επιταγές της εθνικής ασφάλειας και, ιδίως, της άμυνας ενός κράτους μέλους θα δικαιολογούσαν μόνιμη πλήρη παρέκκλιση από τους κανόνες της Ένωσης. Εν γένει, απαιτεί περισσότερη εξειδίκευση, σε μια λογική σταθμίσεως των συμφερόντων και τήρησης της

¹¹⁴ Μολονότι η αρχή της διαθεσιμότητας του στρατιωτικού προσωπικού έχει, αναμφίβολα, μεγάλη σημασία στο γαλλικό δίκαιο και μολονότι οι αρχές της οργανώσεως των ενόπλων δυνάμεων μπορεί να παρουσιάζουν ιδιαιτερότητες από το ένα κράτος μέλος στο άλλο (βλ. σημείο 65 των παρουσών προτάσεων), διστάζω να εντάξω τις αρχές αυτές στην ίδια κατηγορία με τη δημοκρατική μορφή του πολιτεύματος [βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 2ας Ιουνίου 2016, Bogendorff von Wolffersdorff (C-438/14, EU:C:2016:401, σκέψη 64)] ή, ακόμη, την επίσημη γλώσσα του [βλ., μεταξύ άλλων, απόφαση της 16ης Απριλίου 2013, Las (C-202/11, EU:C:2013:239, σκέψη 26)]. Εξάλλου, μολονότι η «εθνική ταυτότητα» εκάστου κράτους μέλους περιλαμβάνει τη «συνταγματική ταυτότητά» του [βλ., μεταξύ άλλων, προτάσεις του γενικού εισαγγελέα M. Poiares Maduro στην υπόθεση Μηχανική (C-213/07, EU:C:2008:544, σημείο 31)], η τελευταία έννοια, κατά τη γνώμη μου, αναφέρεται μόνο σε έναν «σκληρό πυρήνα» εθνικών συνταγματικών κανόνων που προσδιορίζουν την ταυτότητα της εν λόγω συνταγματικής τάξεως. Ωστόσο, διερωτώμαι αν η «ελεύθερη άσκηση της διοίκησης των ενόπλων δυνάμεων» είναι πραγματικά μέρος αυτής.

¹¹⁵ Βλ. σημείο 87 των παρουσών προτάσεων. Η ερμηνεία αυτή δεν αναιρεί, κατά τη γνώμη μου, ούτε τη μοναδικότητα του στρατιωτικού επαγγέλματος (βλ. σημείο 33 των παρουσών προτάσεων).

¹¹⁶ Βλ., για προτάσεις προς την ίδια κατεύθυνση, ΟΙΤ, σύσταση αριθ. 116 για τη μείωση του χρόνου εργασίας, 1962 (R116), σημείο 14, στοιχείο α), ii) και στοιχείο β), vi).

αναλογικότητας¹¹⁷. Εξάλλου, υπενθυμίζω, η ίδια η γραμματική διατύπωση του άρθρου 2, παράγραφος 2, πρώτο εδάφιο, της οδηγίας 89/391 αναφέρεται μόνο σε «ορισμένες ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων και όχι στο σύνολο των δυνάμεων αυτών.

100. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, αντιλαμβάνομαι ότι για ένα κράτος μέλος που, λόγω των ιδιαίτερων διεθνών δεσμεύσεών του, ένα σημαντικό αριθμητικά μέρος του στρατιωτικού προσωπικού του βρίσκεται μόνιμα σε θέατρα επιχειρήσεων εκτός συνόρων ή κινητοποιείται στην επικράτειά του για την αντιμετώπιση της τρομοκρατικής απειλής της οποίας αποτελεί στόχο, έχοντας συνεχώς την υποχρέωση εκτελέσεως ορισμένων αποτρεπτικών αποστολών που κρίνει κατάλληλες, λόγω της γεωπολιτικής του θέσης –η Γαλλία είναι, ιδίως, το μόνο κράτος μέλος, μετά την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου από την Ευρωπαϊκή Ένωση, που διαθέτει πυρηνικά όπλα–, οι δε δραστηριότητες αυτές προστίθενται στις λοιπές δραστηριότητες των στρατιωτικών, η εφαρμογή των κανόνων της οδηγίας 2003/88, ακόμη και για μερικά από τα μέλη του στρατιωτικού προσωπικού, είναι εξαιρετικά πολύπλοκη. Ειδικότερα, δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι ειδικοί περιορισμοί που προκύπτουν από αυτές τις πολλαπλές δεσμεύσεις και δραστηριότητες απαιτούν αυξημένη στρατιωτική διαθεσιμότητα. Εξάλλου, υπενθυμίζω, η ίδια η Συνθήκη ΕΕ αναγνωρίζει την ειδική στρατιωτική κατάσταση ορισμένων κρατών μελών, στα οποία προφανώς ανήκει η Γαλλική Δημοκρατία¹¹⁸. Επομένως, δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς ότι, λόγω των ιδιαίτερων αυτών περιστάσεων και λαμβανομένου υπόψη του περιθωρίου εκτιμήσεως που πρέπει να αναγνωρίζεται στα κράτη μέλη¹¹⁹, έκαστο εξ αυτών μπορεί να αποδείξει την ανάγκη παρεκκλίσεως από την εν λόγω οδηγία σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι προτείνεται, αποκλείοντας, για παράδειγμα, επί μόνιμου βάσεως ένα πολύ σημαντικό μέρος των ενόπλων του δυνάμεων από την εν λόγω οδηγία, επανεκτιμώντας, όμως, περιοδικά την ανάγκη μιας τέτοιας παρεκκλίσεως.

101. Ωστόσο, δεν είναι αναγκαίο να ληφθεί οριστική θέση επί του ζητήματος αυτού στην παρούσα υπόθεση. Εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια και, ενδεχομένως, στο Δικαστήριο, στο πλαίσιο προδικαστικής παραπομπής ή προσφυγής λόγω παραβάσεως, να αποφανθούν επί του ζητήματος αυτού.

5. Η δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων δεν αποτελεί μέρος, κατ' αρχήν, των εν λόγω «ειδικών δραστηριοτήτων».

102. Όσον αφορά τη δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων που ασκούσε ο Β. Κ., η οποία αποτελεί ειδικά αντικείμενο του πρώτου προδικαστικού ερωτήματος του αιτούντος δικαστηρίου, εναπόκειται στο δικαστήριο αυτό να εξακριβώσει αν εμπίπτει στη «συνήθη υπηρεσία», για την οποία ισχύουν οι κανόνες της οδηγίας 2003/88, ή στις «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων που δεν επιτρέπουν την εφαρμογή της οδηγίας αυτής. Ωστόσο, θεωρώ χρήσιμο να του παράσχω ορισμένες διευκρινίσεις προκειμένου να μπορέσει να αποφανθεί.

¹¹⁷ Ειδικότερα, στην απόφαση της 11ης Ιανουαρίου 2000, Kreil (C-285/98, EU:C:2000:2, σκέψεις 20 έως 29), το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 2, παράγραφος 2, της οδηγίας 76/207, το οποίο επιτρέπει παρεκκλίσεις από την απαγόρευση των διακρίσεων στις επαγγελματικές δραστηριότητες «εφόσον, λόγω της φύσεως ή των συνθηκών ασκήσεώς τους, το φύλο συνιστά παράγοντα αποφασιστικής σημασίας», δεν επιτρέπει σε κράτος μέλος να αποκλείει εντελώς τις γυναίκες από τις στρατιωτικές θέσεις που συνεπάγονται τη χρήση όπλων, καθώς μια τέτοια εξαίρεση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα εξαιρετικό μέτρο που δικαιολογείται από την ειδική φύση της επίμαχης απασχολήσεως ή από τις ιδιαίτερες συνθήκες υπό τις οποίες διεξάγεται. Βλ. επίσης, στον τομέα του ΦΠΑ, απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 1999, Επιτροπή κατά Ισπανίας (C-414/97, EU:C:1999:417)· στον τομέα των δημοσίων συμβάσεων, απόφαση της 8ης Απριλίου 2008, Επιτροπή κατά Ιταλίας (C-337/05, EU:C:2008:203), και στον τελωνειακό τομέα, μεταξύ άλλων, απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 2009, Επιτροπή κατά Φινλανδίας (C-284/05, EU:C:2009:778).

¹¹⁸ Βλ. άρθρο 42, παράγραφος 6, ΣΕΕ.

¹¹⁹ Βλ. σημείο 64 των παρουσών προτάσεων.

103. Ως προς το ζήτημα αυτό, η δραστηριότητα επιφυλακής συνιστά, σύμφωνα με τις διευκρινίσεις της Σλοβενικής Κυβερνήσεως, αποστολή για την προστασία ευρισκομένων στη σλοβενική επικράτεια στρατιωτικών εγκαταστάσεων και άλλων κτιρίων στρατηγικής σημασίας, που χρησιμοποιούνται από τις ένοπλες δυνάμεις. Η δραστηριότητα αυτή πρέπει και πάλι να διεξάγεται σε συνεχή βάση. Ωστόσο, όπως ανέφερα, αυτή η απαίτηση αδιάλειπτης άσκησης δεν αποκλείει απαραίτητως τον προγραμματισμό σύμφωνα με τις απαιτήσεις της οδηγίας 2003/88, υπό τον όρο ότι η επιφυλακή αποτελεί μια συνηθισμένη αποστολή του σλοβενικού στρατού. Διαφορετική θα ήταν η προσέγγιση αν η επιφυλακή εντασσόταν σε ένα «έκτακτο» πλαίσιο – ιδιαίτερα μια στρατιωτική επιχείρηση για την αντιμετώπιση τρέχουσας ή επικείμενης απειλής για την εθνική ασφάλεια.

104. Εν προκειμένω, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι, στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο Β. Κ. ασκούσε την εν λόγω δραστηριότητα επιφυλακής, κάθε μήνα, κατά τη διάρκεια της συνήθους εργασίας του. Δεν υποστηρίχθηκε ότι ιδιαίτερος λόγος ασφαλείας, εντασσόμενος σε «έκτακτο» πλαίσιο, δικαιολογούσε αυτήν τη δραστηριότητα. Επομένως, με την επιφύλαξη του ελέγχου του αιτούντος δικαστηρίου¹²⁰, φαίνεται ότι η εν λόγω δραστηριότητα επιφυλακής ενέπιπτε στη «συνήθη υπηρεσία» και, ως εκ τούτου, εφαρμόζεται η οδηγία 2003/88¹²¹.

6. Ενδιάμεσο συμπέρασμα

105. Υπό το πρίσμα των προεκτεθέντων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα ότι το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, παράγραφος 2, της οδηγίας 89/391, έχει την έννοια ότι το στρατιωτικό προσωπικό εμπίπτει, κατ' αρχήν, στο πεδίο εφαρμογής των δύο αυτών οδηγιών. Ωστόσο, οι στρατιωτικοί αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής τους, όταν ασκούν ορισμένες «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων, οι εγγενείς ιδιαιτερότητες των οποίων δεν επιτρέπουν την εφαρμογή των κανόνων των δύο ως άνω οδηγιών. Δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων δεν ανήκει, κατ' αρχήν, σ' αυτές.

Γ. Επί του ζητήματος αν η περίοδος «ετοιμότητας στον χώρο εργασίας» ενός στρατιωτικού μπορεί να συνιστά «χρόνο εργασίας» κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88 (δεύτερο προδικαστικό ερώτημα)

106. Με το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ερωτά, κατ' ουσίαν, αν το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88 απαγορεύει εθνική νομοθεσία η οποία προβλέπει ότι η περίοδος κατά την οποία ένας στρατιωτικός υποχρεούται, κατά τη διάρκεια δραστηριότητας επιφυλακής, να παραμένει παρών στο στρατόπεδο όπου υπηρετεί, στη διάθεση των ανωτέρων του, χωρίς να παρέχει πράγματι εργασία, δεν υπολογίζεται και δεν αμείβεται ως χρόνος εργασίας.

107. Κατά τη γνώμη μου, στο σλοβενικό δίκαιο, μέρος της δραστηριότητας επιφυλακής που διεξάγεται από τους στρατιωτικούς αποτελείται από μια περίοδο «ετοιμότητας στον χώρο εργασίας». Στο πλαίσιο αυτό, ένας στρατιωτικός υποχρεούται να παραμένει παρών στον τόπο εργασίας του ή σε άλλον χώρο που καθορίζει ο εργοδότης του, στη διάθεση των ανωτέρων του, προκειμένου να μπορεί αμέσως να εκπληρώσει, σε περίπτωση ανάγκης, τα καθήκοντα που οι

¹²⁰ Το αιτούν δικαστήριο πρέπει, μεταξύ άλλων, να εξακριβώσει αν, όπως υποστηρίζει η Σλοβενική Κυβέρνηση, η υπηρεσία επιφυλακής που διεξάγεται από τους Σλοβένους στρατιωτικούς αποτελεί εκπαίδευση στο πλαίσιο επιτεύξεως επιχειρησιακής ετοιμότητας, πράγμα για το οποίο μπορώ, εκ προοιμίου, να εκφράσω τις αμφιβολίες μου.

¹²¹ Αντιθέτως, οι ειδικές παρεκκλίσεις του άρθρου 17, παράγραφος 3, στοιχεία β' και γ', της οδηγίας 2003/88 είναι κρίσιμες, ιδιαίτερα, για την εν λόγω δραστηριότητα (βλ. σημείο 85 των παρουσών προτάσεων).

ανώτεροί του θα του αναθέσουν. Η περίοδος αυτή δεν συνυπολογίζεται στον χρόνο εργασίας, ο δε στρατιωτικός δικαιούται μόνο αποζημίωση επιφυλακής, που καθορίζεται σε ποσοστό 20 % του βασικού ωρομισθίου.

108. Συναφώς, *πρώτον*, είναι σαφές ότι, υπό το πρίσμα της πάγιας νομολογίας του Δικαστηρίου, μια τέτοια περίοδος «ετοιμότητας στον χώρο εργασίας» πρέπει να θεωρείται ως «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88. Πράγματι, σύμφωνα με τη νομολογία αυτή, κάθε περίοδος κατά την οποία ο εργαζόμενος υποχρεούται να είναι φυσικά παρών σε χώρο που καθορίζει ο εργοδότης του και τίθεται στη διάθεσή του, προκειμένου να μπορεί να παρέχει αμέσως τις υπηρεσίες του σε περίπτωση ανάγκης, πρέπει να χαρακτηρίζεται ως χρόνος εργασίας¹²².

109. Ούτως εχόντων των πραγμάτων, πρέπει να επισημανθεί, *δεύτερον*, ότι το άρθρο 2, σημείο 1, δεν παρέχει μόνο του δικαίωμα στους εργαζόμενους. Πρέπει να ερμηνευθεί σε συνδυασμό με μία εκ των ουσιαστικών διατάξεων της οδηγίας 2003/88 –όπως το άρθρο 3 της εν λόγω οδηγίας, το οποίο προβλέπει δικαίωμα ημερήσιας αναπαύσεως, ή το άρθρο 6 της εν λόγω οδηγίας, το οποίο προβλέπει μέγιστο εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας 48 ωρών.

110. Ωστόσο, όπως ανέφερα στα σημεία 35 και 36 των παρουσών προτάσεων, η οδηγία 2003/88 δεν ρυθμίζει τις αποδοχές των εργαζομένων. Καμία διάταξη της εν λόγω οδηγίας δεν επιβάλλει στα κράτη μέλη να ορίζουν ένα ορισμένο επίπεδο αμοιβής για περιόδους «ετοιμότητας στον χώρο εργασίας» οι οποίες πρέπει να χαρακτηρίζονται ως «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια του άρθρου 2, σημείο 1, της εν λόγω οδηγίας. Ως εκ τούτου, κάθε κράτος μέλος παραμένει ελεύθερο να προβλέπει κατά την κρίση του την καταβλητέα αμοιβή για τέτοιες περιόδους.

111. Υπό το πρίσμα των προεκτεθέντων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα ότι το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88 έχει την έννοια ότι, για τους σκοπούς της εφαρμογής των προβλεπόμενων από αυτήν κανόνων στον τομέα της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων, η περίοδος κατά την οποία ένας στρατιωτικός υποχρεούται, κατά τη δραστηριότητα επιφυλακής, να παραμένει στο στρατόπεδο όπου υπηρετεί, στη διάθεση των ανωτέρων του, χωρίς να παρέχει πραγματική εργασία πρέπει να θεωρείται στο σύνολό της ως «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια της διατάξεως αυτής. Αντιθέτως, η εν λόγω διάταξη δεν αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία η οποία, για τον αποκλειστικό σκοπό του υπολογισμού των αποδοχών του στρατιωτικού, αντιμετωπίζει διαφορετικά την περίοδο αυτή.

V. Πρόταση

112. Λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των προεκτεθέντων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει στα ερωτήματα που υπέβαλε το Vrhovno sodišče Republike Slovenije (Ανώτατο Δικαστήριο της Δημοκρατίας της Σλοβενίας):

1) Το άρθρο 1, παράγραφος 3, της οδηγίας 2003/88/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 4ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας, σε συνδυασμό με το άρθρο 2, παράγραφος 2, της οδηγίας 89/391/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 12ης Ιουνίου 1989 σχετικά με την εφαρμογή μέτρων για την προώθηση της βελτίωσης της ασφάλειας και της υγείας των εργαζομένων κατά την εργασία, έχει την έννοια

¹²² Βλ., μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις της 3ης Οκτωβρίου 2000, Simar (C-303/98, EU:C:2000:528, σκέψεις 48 και 49)· της 9ης Σεπτεμβρίου 2003, Jaeger (C-151/02, EU:C:2003:437, σκέψεις 63 και 65), καθώς και της 21ης Φεβρουαρίου 2018, Matzak (C-518/15, EU:C:2018:82, σκέψη 59).

ότι το στρατιωτικό προσωπικό εμπίπτει, κατ' αρχήν, στο πεδίο εφαρμογής των δύο αυτών οδηγιών. Ωστόσο, οι στρατιωτικοί αποκλείονται από το πεδίο εφαρμογής τους, όταν ασκούν ορισμένες «ειδικές δραστηριότητες» των ενόπλων δυνάμεων, οι εγγενείς ιδιαιτερότητες των οποίων δεν επιτρέπουν την εφαρμογή των κανόνων των δύο ως άνω οδηγιών. Δραστηριότητα επιφυλακής για τη φρούρηση στρατιωτικών εγκαταστάσεων δεν ανήκει, κατ' αρχήν, σ' αυτές.

- 2) Το άρθρο 2, σημείο 1, της οδηγίας 2003/88 έχει την έννοια ότι, για τους σκοπούς της εφαρμογής των προβλεπόμενων από αυτήν κανόνων στον τομέα της υγείας και της ασφάλειας των εργαζομένων, η περίοδος κατά την οποία ένας στρατιωτικός υποχρεούται, κατά τη δραστηριότητα επιφυλακής, να παραμένει στο στρατόπεδο όπου υπηρετεί, στη διάθεση των ανωτέρων του, χωρίς να παρέχει πραγματική εργασία πρέπει να θεωρείται στο σύνολό της ως «χρόνος εργασίας», κατά την έννοια της διατάξεως αυτής. Αντιθέτως, η εν λόγω διάταξη δεν αντιτίθεται σε εθνική νομοθεσία η οποία, για τον αποκλειστικό σκοπό του υπολογισμού των αποδοχών του στρατιωτικού, αντιμετωπίζει διαφορετικά την περίοδο αυτή.